

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDE

DODEN VAN DIEREN AAN HET LICHT

Verschuivende visies, veranderende discussies

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Definities en afkortingen	8
1. Inleiding	10
1.1 Schurende kwesties	10
1.2 Verschuivende visies	11
1.3 Doden om verschillende redenen	11
2. Doden om overlast te voorkomen of beheersen	14
2.1 Stadsduiven	14
2.2 Bruine ratten	15
2.3 Hoogrisicohonden	16
2.4 Grauwe ganzen	18
2.5 Reflectie en aanbevelingen	19
3. Doden om lijden te beëindigen	24
3.1 Euthanasie van gezelschapsdieren	24
3.2 Euthanasie van productiedieren	26
3.3 Euthanasie van hoogrisicohonden in dierenasielen	26
3.4 Euthanasie van dieren in de natuur	27
3.5 Reflectie en aanbevelingen	28
4. Doden van dieren die niet aan het beoogde doel voldoen	31
4.1 Eendagshaantjes	31
4.2 Surplus-proefdieren	33
4.3 Raskonijnen	34
4.4 Surplusdieren in dierentuinen	35
4.5 Wasberen	36
4.6 Reflectie en aanbevelingen	37
5. Doden in het kader van dierziektebestrijding	41
5.1 Wet- en regelgeving	41
5.2 Pluimvee en vogelgriep	42
5.3 Nertsen en het coronavirus	44
5.4 Reflectie en aanbevelingen	45
6. Doden voor menselijk nut	48
6.1 De laatste dag	48
6.2 Van boerderij tot slachthuis	49
6.3 Mensen, systemen en verantwoordelijkheden	52
6.4 Transport	53
6.5 Bedwelming	54
6.6 Technologische innovatie en data	55
6.7 Reflectie en aanbevelingen	56
7. Conclusies en aanbevelingen	63
Bijlage 1: Reflectie door Bas Haring	66
Bijlage 2: Afwegingskader voor het doden van dieren die overlast geven	72
Colofon	77
Samenstelling Raad voor Dierenaangelegenheden	78

Samenvatting

Het doden van dieren is een onlosmakelijk onderdeel van onze omgang met dieren. Het is een ongemakkelijk thema dat vragen oproept. Dat er met het doden van dieren in verschillende situaties op een andere manier wordt omgegaan maakt het nog ingewikkelder. Denk aan het doden van een dier dat overlast geeft of het euthanaseren van een geliefd huisdier. Zijn deze verschillen bezwaarlijk en moeten we dit veranderen, of zijn ze goed te verdedigen omdat er steeds andere belangen- en waardenafwegingen spelen?

In 'Staat van het Dier' (2019) constateerde de RDA dat de houding van mensen ten opzichte van dieren is veranderd. Nederlanders hebben nu meer respect voor dieren en inbreuken op dierenwelzijn worden minder geaccepteerd. Mensen verplaatsen zich meer in dieren en vinden dat dieren rechten hebben, bijvoorbeeld het recht op een waardig bestaan en goede verzorging. Wat betekent deze veranderende mens-dierrelatie voor de opvattingen over het doden van dieren? Die vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden. Het is een breed en veelomvattend thema waarbinnen de verschillen tussen redenen om te doden niet zwart-wit zijn. In deze zienswijze beschrijft de RDA het 'landschap' van het doden van dieren aan de hand van vijf verschillende redenen: het voorkomen of beheersen van overlast, het beëindigen van lijden, het niet voldoen aan het beoogde doel, dierziektebestrijding en het nut voor de mens. Daarbij wordt ingegaan op verschillende situaties en de specifieke bijbehorende vragen, conflicten en dilemma's.

Het doel van deze zienswijze is om de complexiteit in beeld te brengen en om handvatten te bieden om de diversiteit in het denken en handelen rond het doden van dieren bespreekbaar te maken. Hiermee hoopt de RDA een aanzet te geven voor een breed debat dat ook recht doet aan individuele gevallen en incidenten. Daarnaast wil de RDA wegen tonen om dierenwelzijn rond het doden te verbeteren.

Jaarlijks worden miljoenen dieren gedood vanwege overlast. Hierbij valt te denken aan bruine ratten die schade aan gebouwen kunnen veroorzaken en volksgezondheidsrisico's met zich meebrengen, hoogrisicohonden die bijtincidenten met grote gevolgen kunnen veroorzaken, of ganzen die gewassen beschadigen. In alle gevallen van overlast wordt er een afweging gemaakt tussen de mate van overlast of gevaar, mogelijke niet-dodelijke alternatieven, diervriendelijkheid van de dodingsmethode en emotionele binding. Dit bepaalt of er wordt gedood en in hoeverre het doden wordt geaccepteerd. Het maken van deze afweging kan lastig zijn, omdat het bijvoorbeeld niet bekend is om wat voor aantallen het gaat of de alternatieven onbekende resultaten geven en/of tijdrovender zijn. Daarnaast is er geen eenduidig beleid en is het niet altijd duidelijk wie er verantwoordelijk is. En vaak wordt de oorzaak van het probleem niet aangepakt, waardoor de kans op overlast blijft bestaan. De RDA pleit voor een zorgvuldige afweging bij het beheersen van overlast door dieren en heeft hiervoor een voorzet voor een afwegingskader ontwikkeld. Dit kader erkent de intrinsieke waarde van het dier en gaat uit van het 'nee, tenzij-principe': niet doden, tenzij er serieuze belemmeringen zijn om niet-dodelijke methoden te kiezen.

Het beëindigen van uitzichtloos of ondraaglijk lijden wordt vaak gezien als een legitieme reden om te doden: euthanasie als dierenwelzijnsmaatregel. Dit wordt toegepast in uiteenlopende gevallen zoals bij gezelschapsdieren die uitzichtloos lijden, zieke of gewonde productiedieren die niet meer behandeld kunnen worden, hoogrisicohonden in een asiel die niet meer herplaatsbaar zijn en hulpbehoevende dieren in de natuur. Op het eerste gezicht lijkt het euthanaseren goed geregeld. Toch bestaan ook hier schurende kwesties. Zo is het moeilijk om de mate van lijden te definiëren. Wanneer lijdt een dier zodanig dat doden de meest diervriendelijke oplossing is?

Een andere schurende kwestie is de ongelijke behandeling in vergelijkbare situaties. Het denken over doden start hier in alle gevallen bij het belang van het dier, maar factoren zoals financieel belang, emotionele binding en gebrek aan kennis zorgen ervoor dat het ene dier eerder uit zijn lijden wordt verlost dan het andere. Om deze ongelijke behandeling tegen te gaan adviseert de RDA om meer afwegingskaders te ontwikkelen of bestaande afwegingskaders te actualiseren.

Er worden jaarlijks miljoenen dieren gedood omdat ze een ongewenst bijproduct zijn van dierhouderijssystemen of het natuurlijk evenwicht verstoren. Voorbeelden zijn: mannelijke kuikens van legpluimvee, het surplus van dieren die worden gefokt voor onderzoek en voor dierentuinen, raskonijnen die niet de gewenste raskenmerken hebben en wasberen die als exoot in Nederland leven. Het draagvlak voor het doden van ongewenste dieren hangt sterk af van de situatie. Die acceptatie lijkt groter als de het doden een nuttig secundair doel dient, zoals voedsel voor andere dieren. Het draagvlak hangt ook af van hoe belangrijk men het primaire doel vindt, de aantallen waar het om gaat, de methode van doden en mogelijke alternatieven. Alternatieven voor doden zijn in alle gevallen beschikbaar of denkbaar, maar roepen bijna altijd nieuwe vragen op over de praktische uitvoerbaarheid, financiële kosten en dierenwelzijn. Media-aandacht draagt bij aan de maatschappelijke discussie. Daarbij krijgen echter niet alle soorten ongewenste dieren evenveel aandacht, bijvoorbeeld doordat registratie ontbreekt. Daarnaast is in het publieke debat niet altijd ruimte voor de complexiteit van de materie. De realiteit is genuanceerd en het doden van ongewenste dieren vraagt om een zorgvuldig gesprek en een goede afweging. De RDA vindt dat hierbij meer naar het (individuele) dier moet worden gekeken en minder naar de bijdrage van het dier aan het systeem. Aan de hand hiervan kunnen mogelijk systemen worden aangepast om het doden van ongewenste dieren zoveel mogelijk te voorkomen.

In het kader van dierziektebestrijding komt het voor dat groepen productiedieren worden gedood als deze een gezondheidsrisico vormen voor de mens en/of andere (productie)dieren. In de praktijk heet dit 'ruimen'. Hoewel hiervoor wettelijke en procedurele regels zijn, blijft het doden van grote aantallen gezonde dieren een gevoelige kwestie. De maatschappelijke acceptatie van het ruimingsbeleid wordt ook minder vanzelfsprekend doordat dierenwelzijn en de waarde van een dierenleven een steeds prominentere plaats krijgen in het publieke debat. Nederland heeft in de afgelopen 25 jaar te maken gehad met allerlei uitbraken, met als meest recent de vogelgriep bij pluimvee en het coronavirus bij nertsen. Het ruimen van dieren heeft voor- en nadelen. Het snel doden van dieren in geïnfecteerde populaties voorkomt veel dierenwelzijnsissues. Maar het proces van ruimen kan ook dierenwelzijnscomplicaties en -risico's met zich meebrengen zoals stress en onrust. Het draagvlak voor ruimen is mede afhankelijk van de grootte van bedreiging voor de volksgezondheid en de diervriendelijkheid en effectiviteit van de gebruikte dodingsmethode. De RDA beveelt aan om voortdurend te investeren in de preventie van insleep en verspreiding van infectieziekten. Hierbij is het belangrijk om ook naar mogelijke infectiedruk vanuit niet-gehouden dieren en van mens op dier te kijken. Daarnaast verdient de inzet van vaccinatie in gehouden (en mogelijk ook in wilde) dierpopulaties aandacht om zo de infectiedynamiek in populaties te veranderen.

Dieren die gedood worden voor menselijk nut vormen de grootste categorie. Deze omvat productiedieren in de veehouderij, vis en wild voor consumptie en proefdieren voor onderzoek. Het verschil met de andere redenen voor het doden is dat bij deze categorie van tevoren vast staat dat de dieren gedood worden. De RDA beschouwt dit als maatschappelijk gegeven en reflecteert hier niet op de wenselijkheid ervan. In deze zienswijze wordt beperkt tot het welzijn van productiedieren op hun laatste levensdag. Dat beslaat het afleveren vanaf de boerderij, het transport en de aankomst en opvang in de slachterij tot aan het doden. Dit traject is omgeven door

allerlei wetten en regels voor dierenwelzijn, voedselveiligheid en werkomstandigheden. Voor de grootste groepen productiedieren (varkens en kippen) wordt daarnaast gewerkt aan aanvullende protocollen. Tussen bedrijven zit echter veel verschil in het ontwikkelen en gebruik van deze protocollen. In de gehele sector ziet de RDA dat een deel verbeteringen heeft doorgevoerd op het gebied van dierenwelzijn en wil blijven ontwikkelen, maar dat er ook bedrijven zijn waar de bereidheid hiervoor ontbreekt en waar dierenwelzijn van ondergeschikt belang is. De beste aanpak daarvoor bestaat uit enerzijds stimuleren van verdere aanpassingen en anderzijds hard optreden tegen inbreuken op dierenwelzijn. Voor kwalitatieve verbeteringen in de slachterijketen moet de aandacht voor het menselijk handelen en oog voor het individuele dier centraal staan.

Op basis van de vijf onderzochte redenen van doden trekt de RDA vier overkoepelende conclusies:

- 1) Het doden van dieren is een breed en ongemakkelijk thema dat veel vragen oproept. Het onderwerp is wel in beweging en er gebeurt meer dan wat er in de media en het publieke debat naar voren komt. Zo worden er volop manieren ontwikkeld om het doden van dieren te voorkomen en wordt dierenwelzijn steeds nadrukkelijker meegenomen in nieuwe ontwikkelingen en wetgeving rondom doden.
- 2) De vanzelfsprekendheid van doden staat ter discussie. Het doden wordt als handeling gezien die vraagt om meer aandacht en meer discussie over zowel de uitvoering van de handeling, als over systemen en praktijken die tot het doden van dieren leiden.
- 3) Het ongemak bij doden kan belemmerend werken voor het gesprek erover. Dit ongemak moet ontwikkelingen op het terrein van preventie, zorgvuldige afweging en verantwoorde uitvoering niet in de weg staan. Hiervoor is een breder debat over dit thema noodzakelijk.
- 4) De wettelijke zorgplicht brengt niet alleen de zorg voor het leven van dieren met zich mee, maar ook de verantwoordelijkheid voor het beperken van het doden van dieren en het maken van een zorgvuldige afweging voor het besluit tot doden. Ook betekent dit dat het doden moet worden uitgevoerd door gekwalificeerde personen op het juiste moment.

In lijn met de conclusies komt de RDA tot vier aanbevelingen die relevant zijn voor elk van de beschreven redenen van doden.

- 1) Streef naar preventie: minder doden
De veranderende positie van het dier in de samenleving en het ongemak bij het doden van dieren vragen om het verminderen of het voorkomen van het doden door preventie. Dat kan door het wegnemen van de noodzaak voor het doden of door alternatieve oplossingen te ontwikkelen. Dat geldt vooral voor dieren die lijden, overlast veroorzaken, ongewenst zijn of geruimd worden. Bij productiedieren en proefdieren is het doden soms noodzakelijk om het doel te kunnen bereiken.
- 2) Neem een zorgvuldige afweging als basis
De erkenning van de intrinsieke waarde van dieren maakt dat doden nooit vanzelfsprekend wordt. Elke situatie vraagt om een zorgvuldige afweging, die expliciet maakt welke belangen worden meegenomen en hoe het welzijn van dieren wordt meegewogen. Een afwegingskader kan hierbij helderheid scheppen.

3) Denk vanuit dierenwelzijn

Het is nodig en mogelijk om minder vanuit het systeem te denken en meer vanuit het (individuele) dier. Het doden van dieren maakt vaak onderdeel uit van een bepaald systeem dat dieren als ongewenst, bedreigend, minder aibaar of minder beschermwaardig ziet. Dat kan het verminderen van doden en het borgen van dierenwelzijn in de weg staan.

4) Zorg voor een verantwoorde uitvoering

In elke situatie is het belangrijk dat het doden met de grootst mogelijke zorgvuldigheid wordt uitgevoerd door vakbekwame mensen. Bij de keuze van een methode van doden moet een zo klein mogelijke negatieve invloed op de betrokken dieren en mensen leidend zijn. Hierbij dient regelgeving onderzocht te worden op conflicten die dierenwelzijnsverbeteringen belemmeren.

Deze vier aanbevelingen zijn een zaak voor iedereen: alle overheden, de sectorpartijen, de wetenschap én burgers. Hoewel de zienswijze geen eenvoudige oplossingen biedt voor de schurende kwesties, kan deze een breder debat over het doden van dieren faciliteren. De RDA blijft daarbij graag met alle betrokkenen in gesprek.

Definities en afkortingen

Afwegingskader

Een afwegingskader helpt bij het maken van afwegingen door verschillende onderdelen van de afweging inzichtelijk te maken, alternatieven te benoemen en overwegingen expliciet te maken. Dit bereidt voor op en draagt bij aan de kwaliteit van beslissingen, maar leidt niet noodzakelijk tot een beslissing.

Diervriendelijk

Het begrip 'diervriendelijk' klinkt in combinatie met het doden van dieren wellicht tegenstrijdig. Wat zijn bijvoorbeeld 'diervriendelijke dodingsmethoden'? De Raad voor Dierenaangelegenheden verstaat in deze zienswijze onder 'diervriendelijk' dat het doden op een zorgvuldige manier gebeurt (met zorg en aandacht voor het dier) zodat het dier zo min mogelijk waarneemt van het dodingsproces.

Dierenwelzijn

De Raad voor Dierenaangelegenheden heeft in 2018 een denkkader¹ gepubliceerd om helderheid te scheppen over veel gebruikte begrippen die te maken hebben met dieren en de mens-dier-relatie. Over dierenwelzijn staat in dit denkkader: De Raad hanteert vooralsnog de volgende definitie, vanuit het perspectief van het dier: 'Dierenwelzijn is de kwaliteit van leven zoals deze door het dier zelf wordt ervaren.' Een dier ervaart een positieve staat van welzijn als het de vrijheid heeft om normale, soorteigen gedragspatronen uit te voeren en het in staat is om adequaat te reageren op de uitdagingen die de heersende omstandigheden bieden.

Euthanasie

Euthanasie is afgeleid van de Griekse termen eu (wat goed betekent) en thanatos (wat dood betekent). De term wordt hier gebruikt om het voortijdig beëindigen van het leven van een individueel dier te beschrijven op een manier die pijn en stress minimaliseert of elimineert.² Anders dan euthanasie bij mensen impliceert, betreft het hier niet de levensbeëindiging op uitdrukkelijk verzoek van het dier zelf en hulp aan het dier bij zelfdoding. Een goede dood staat in deze zienswijze gelijk aan de humane, voortijdige beëindiging van het leven van een dier.

Afkortingen

- AI: Aviaire influenza;
- CAS: Controlled Atmosphere Stunning;
- CO₂: Koolstofdioxide;
- Ctgb: College voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen en biociden;
- EFSA: European Food Safety Authority (Europese Autoriteit voor voedselveiligheid);
- EU: Europese Unie;
- HPAI: Hoog pathogene aviaire influenza;
- HR-honden: Hoogrisicohonden;
- ICT: Informatie- en communicatietechnologie;
- IPM: Integrated Pest Management;
- KDS: Kwaliteitsdienst Dierlijke Sector;
- KLN: Kleindier Liefhebbers Nederland;
- KNMvD: Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde;
- KVP: Klassieke varkenspest;
- LNV: (Ministerie van) Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit;

- LPAI: Laag pathogene aviaire influenza;
- MKZ: Mond-en-klauwzeer;
- Ngo: Niet-gouvernementele organisatie;
- NVD: Nederlandse Vereniging Dierentuinen
- NVWA: Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit;
- PCR(-test): Polymerase Chain Reaction test;
- RDA: Raad voor Dierenaangelegenheden;
- Royal GD: Koninklijke Gezondheidsdienst voor Dieren;
- RIVM: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu;
- R-waarde: reproductiegetal van een virus;
- SARS-CoV-2: Severe acute respiratory syndrome-CoV coronavirus-2;
- SMART: Specifiek, Meetbaar, Acceptabel & aanwijsbaar, Realistisch, Tijdgebonden (formulieren van het doel van een ingreep);
- TNR = Trap-Neuter-Return (vangen, castreren, terugplaatsen);
- UU: Universiteit Utrecht;
- WBVR: Wageningen Bioveterinary Research;
- WUR: Wageningen University & Research.

Bronnen

1. RDA, 2018. *Denkkader Dierenwelzijn*. RDA, Den Haag. 30 pp.
2. AVMA, 2020. *Guidelines for the Euthanasia of Animals: 2020 Edition*. 121 pp.

1. Inleiding

De dood is een onlosmakelijke bijkomstigheid van onze omgang met dieren. Als mens spelen we daar vaak een actieve rol in: we doden dieren bijvoorbeeld om overlast tegen te gaan, om verder lijden van een dier te voorkomen, of om voedsel te produceren. Hoewel doden niet per se gepaard gaat met lijden, is het zelden probleemloos. Het is met schurende kwesties en gevoelige vragen omgeven. Doordat de belangen van dieren in de Nederlandse samenleving steeds vaker en zwaarder meegewogen worden, veranderen de opvattingen over hoe, wanneer, door wie en óf dieren gedood mogen worden. In deze zienswijze verkent de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) systematisch wat er speelt rondom het doden van dieren, waar dit schuurt en hoe we dierenwelzijn rond het doden van dieren kunnen borgen.

1.1 Schurende kwesties

Dagelijks doden mensen dieren. Bijna iedereen in Nederland is hierbij betrokken of heeft er belang bij, bijvoorbeeld als dierhouder, dierenarts of consument van vlees en vis. Het doden van dieren roept vragen op en kan een ongemakkelijk gespreksonderwerp zijn. Dat blijkt onder andere uit de verschillende termen die mensen gebruiken voor doden, zoals inslapen, euthanaseren, ruimen, verdelgen of slachten. Die termen helpen ons om verschillende manieren en praktijken van doden te onderscheiden, maar we gebruiken ze ook om de confronterende en onomkeerbare aard van het doden te verzachten of te verhullen. De bewuste keuze om het leven van een dier te beëindigen, voelt zichtbaar voor veel mensen ongemakkelijk.

Het ongemakkelijke karakter van het doden van dieren wordt ook op een andere manier duidelijk: er wordt zelden actief en transparant over dit thema gecommuniceerd. Dierenartsen en professionals in de wildopvang etaleren bijvoorbeeld zelden hun kennis over en ervaring met het doden van dieren. Gesprekken over het doden van dieren vinden meestal plaats in de beslotenheid van de relatie tussen eigenaar en dierenarts, of tussen professionals onderling. Als het doden van dieren onderdeel wordt van het publiek debat, is er meestal iets aan de hand: wilde dieren die in de natuur doodgeschoten zijn, misstanden in een slachthuis of verwaarloosde dieren die uit hun lijden verlost zijn.

Daar komt nog een complicerende factor bij: mensen gaan verschillend om met het doden van dieren. Die verschillen bestaan tussen mensen: sommigen bekwamen zich erin om dieren te kunnen en mogen doden, terwijl anderen daar ver vandaan willen blijven. En nog opvallender zijn de verschillen tussen situaties waarin dieren zich bevinden. Voor het doden van een rat die ingezet wordt voor wetenschappelijk onderzoek op een universiteit is bij wet vastgesteld wie het dier mag doden en wanneer. Als een rat buiten het universiteitsgebouw rondloopt en overlast geeft, is er veel minder geregeld en lijkt het welzijn van het dier tijdens het doden ondergeschikt. Als een rat tot slot als huisdier gehouden wordt, zal de eigenaar in veel gevallen het welzijn van de rat in overweging nemen voordat hij of zij besluit om het dier te laten euthanaseren. Er is dus niet één praktijk van het doden van dieren en dat wringt en roept vragen op. Zijn deze verschillen bezwaarlijk en moeten we dit veranderen, of zijn ze goed te verdedigen omdat er steeds andere belangen- en waardenafwegingen spelen?

Die belangen- en waardenafwegingen zijn niet eenvoudig. Soms omdat er feitelijk informatie ontbreekt, maar meestal omdat er fundamentele vragen aan ten grondslag liggen. Hoe erg is het als we als mens een dier doden? Mogen we wel dieren doden? Onder welke voorwaarden mogen we dieren doden? Op die vragen zijn uiteenlopende antwoorden te geven en die ziet de RDA ook terug in het maatschappelijk debat over het doden van dieren. Dit illustreert dat het doden van dieren een complex thema is. Gesprekken over dit thema lijken meer vragen op te roepen dan te beantwoorden, zeker als we kijken naar dierenwelzijn.

1.2 Verschuivende visies

Als vertrekpunt voor een zienswijze over het doden van dieren, is het zinvol om bij de huidige wetgeving te starten. De bepalingen in de Nederlandse wet zijn gericht op een snelle en pijnloze uitvoering van het doden, zodat er geen sprake is van een welzijnsaantasting. Dit vertaalt zich in eisen met betrekking tot de uitvoering en de verantwoordelijkheden, zoals het verbod voor particulieren om honden, katten en ganzen te doden (Wet dieren¹, artikel 2.10, lid 1 en Besluit houders van dieren², artikel 1.9). De wetgeving beoordeelt de handeling van het doden zelf niet als positief of negatief. Doden kan dus welzijnsneutraal zijn, mits zorgvuldig uitgevoerd. Daarmee is het doden van dieren echter niet probleemloos of enkel een uitvoeringsvraagstuk. In bijlage 1 gaat RDA-lid Bas Haring daar verder op in.

De huidige maatschappelijke visie op het doden van dieren beperkt zich niet alleen tot vragen over dierenwelzijn. Dit bleek bijvoorbeeld uit de publieksenquête die Onderzoeksbureau Kantar Public in 2018 verrichtte in opdracht van de RDA.³ Deze enquête adresseerde de manier waarop mensen in Nederland omgaan met dieren en denken over dieren. Een aantal enquêtevragen ging over het doden van dieren. De enquêteresultaten illustreerden dat het doden van dieren tegenwoordig niet vanzelfsprekend geaccepteerd wordt. Slechts twintig procent van de respondenten was het bijvoorbeeld (helemaal) eens en met de stelling ‘De mens mag alle soorten dieren doden, mits dit snel en pijnloos gebeurt’ en vijftig procent was het hiermee (helemaal) oneens.

In de zienswijze ‘Staat van het Dier’ constateerde de RDA in 2019 dat Nederlanders de afgelopen decennia een andere houding aangenomen hebben ten opzichte van dieren.⁴ Nederlanders hebben nu meer respect voor dieren en inbreuken op dierenwelzijn worden minder geaccepteerd. Steeds meer mensen beschouwen dieren als partners in de zin van deelgenoten in ons leven, medebewoners van onze planeet en elementen in een gedeeld ecosysteem. Mensen verplaatsen zich meer in dieren en vinden dat dieren rechten hebben, zoals het recht op een waardig bestaan en goede verzorging. Wat betekent deze veranderende mens-dierrelatie voor de opvattingen over het doden van dieren?

1.3 Doden om verschillende redenen

Het thema ‘doden van dieren’ is breed en veelomvattend. In deze zienswijze bespreekt de RDA dit thema aan de hand van vijf verschillende redenen waarom mensen dieren doden. Deze vijf redenen staan op een continuüm van doden omwille van menselijke belangen tot doden omwille van belangen van het dier zelf. Daarnaast verheldert deze indeling of het doden beschouwd wordt als noodzaak om een doel te bereiken of als bijzaak (nevenschade) bij het bereiken van een doel. Zo dient het doden voor voedselproductie primair menselijke belangen en is het noodzakelijk voor de productie van vlees. Bij het doden van dieren om ernstig lijden te voorkomen, kiest men euthanasie omwille van het dier. In praktijk zijn deze verschillen tussen de redenen om te doden niet zwart-wit. De indeling aan de hand van de vijf redenen biedt echter een structuur om grip te krijgen op

het vraagstuk. In elke situatie heeft het doden zijn eigen functie, uitvoeringspraktijk en specifieke bijbehorende vragen, conflicten en dilemma's. In Hoofdstuk 2 bespreken we doden om **overlast te voorkomen of beheersen**. Het gaat daar over het doden van individuele dieren of groepen dieren waar mensen zodanig last van hebben of bang zijn last van te krijgen, dat er materiële, fysieke of mentale schade ontstaat. Voorbeelden zijn bruine ratten en agressieve honden. Hoofdstuk 3 gaat over doden om uitzichtloos of ondraaglijk **lijden te beëindigen**. Voorbeelden zijn huisdieren met een pijnlijke ongeneeslijke tumor of jonge productiedieren die niet levensvatbaar zijn. In Hoofdstuk 4 behandelen we het doden **van dieren die niet aan het beoogde doel (kunnen) voldoen**. Dit zijn dieren die volgens mensen niet in een systeem passen of dieren die het evenwicht in een ecosysteem verstoren op systematisch of individueel niveau. Voorbeelden zijn eendagshaantjes en wilde wasberen. Hoofdstuk 5 gaat over doden **als onderdeel van dierziektebestrijding**. Het gaat daar over productiedieren die een gezondheids- of economisch risico vormen voor de mens of andere (productie)dieren. Voorbeelden zijn dieren die gedood worden bij een uitbraak van vogelgriep op het bedrijf of het doden van nertsen op besmette bedrijven bij de uitbraak van het coronavirus. Hoofdstuk 6 behandelt doden voor menselijk nut. Daar kijken we vooral naar situaties waarbij het doden noodzakelijk is om het doel van de mens te bereiken. Voorbeelden zijn het doden van varkens voor vlees of het doden van muizen bij het testen van een geneesmiddel.

Bepaalde vraagstukken keren in elk hoofdstuk terug, maar hun gewicht en de mate van uitwerking hangen van de situatie af:

- Is het doden voorzien: staat van tevoren al vast dat deze dieren door mensen gedood zullen worden?
- Om wat voor aantallen gaat het per keer: gaat het om grote aantallen of om een enkel dier?
- Welke methoden voor het doden van dieren worden toegepast en wat zijn de effecten op het dier en de gevaren voor andere dieren en de mens?
- Welke reële alternatieven zijn er beschikbaar: alternatieven die doden voorkomen, goed zijn voor het dier, haalbaar en effectief?
- Welke belangen worden geschaad als men niet zou doden: bijvoorbeeld economische belangen, de volksgezondheid of de belangen van een dier dat lijdt?
- Wie beslist wanneer te doden en wie is verantwoordelijk voor de zorgvuldigheid ten aanzien van dierenwelzijn bij het doden?
- Is er sprake van gelijkwaardige behandeling van verschillende diersoorten en in verschillende situaties?
- Welke (overige) factoren beïnvloeden de publieke opinie: bijvoorbeeld aibaarheid en media-aandacht?

Deze vragen vormen een rode draad in de zienswijze, omdat ze een rol spelen in het verkennen van de verschillende redenen waarom en situaties waarin dieren gedood worden. Daarnaast spelen ze een rol in maatschappelijke discussies over het doden van dieren en het draagvlak voor praktijken van het doden. Deze structurering aan de hand van de vijf redenen en de bovenstaande vragen leidt niet tot een uitputtende bespreking van alle aspecten van het doden van dieren of van alle doelen waarvoor mensen dieren doden. Dieren die gefokt en gedood worden als voederdieren voor andere dieren ontbreken bijvoorbeeld. De RDA heeft met deze zienswijze ook *niet* de ambitie om een volledige beschouwing te presenteren van alle aspecten van het doden van dieren. Ons doel is om de complexiteit in beeld te brengen en om handvatten te bieden om de diversiteit in het denken en handelen rond het doden van dieren bespreekbaar te maken. We laten zien wat er in Nederland in verschillende situaties speelt, waar het schuurt en hoe dierenwelzijn rond het doden verbeterd kan worden. Omdat de aard van de redenen van doden sterk verschilt, hebben we de hoofdstukken elk op een eigen manier uitgewerkt, variërend van het globaal verkennen van de rol

die het thema in de maatschappij speelt, tot een zeer gedetailleerde beschrijving van casussen, tot een meer concrete uitwerking met suggesties voor alternatieven voor het doden en manieren om dierenwelzijn centraler te stellen. De RDA hoopt hiermee een aanzet te geven voor een breed debat over het doden van dieren dat ook recht doet aan individuele gevallen en incidenten. Bovendien willen we wegen tonen om dierenwelzijn rond het doden te verbeteren.

Bronnen

1. Wet dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2021-07-01>.
2. Besluit houders van dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2022-01-01>.
3. Kantar Public, 2018. *De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden*. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
4. RDA, 2019. *Staat van het dier*. RDA, Den Haag. 205 pp.

2. Doden om overlast te voorkomen of beheersen

Jaarlijks worden miljoenen dieren gedood omdat mensen last van ze hebben of bang zijn last van ze te krijgen. Denk hierbij aan ratten die de volksgezondheid bedreigen en ganzen die gewassen beschadigen. Alleen al voor muizen en ratten gaat het om zo'n 3,4 miljoen dodingen per jaar. Met de verschuivende relatie tussen mens en dier in de Nederlandse samenleving, wordt het doden van dieren om overlast te beperken steeds ongemakkelijker. Zeker wanneer er niet-dodelijke alternatieven bestaan om overlast te beperken. Bovendien is het beleid rondom dieroverlast vaak onduidelijk en verschilt de aanpak per gemeente of provincie. In dit hoofdstuk brengt de RDA de diversiteit in de aanpak van dieroverlast in beeld voor vier diersoorten. We constateren dat preventie van overlast een groeiende trend is. Ook presenteren we een voorzet voor een afwegingskader dat kan helpen om zorgvuldige en transparante afwegingen te maken rondom het bestrijden van dieroverlast. Het afwegingskader stimuleert betrokkenen om eerst niet-dodelijke alternatieven te overwegen en om dierenwelzijn mee te wegen bij de keuze van een dodingsmethode.

We definiëren dieren die overlast geven in dit hoofdstuk als 'individuele dieren of groepen dieren waar de mens zodanig last van heeft of bang is op termijn last van te krijgen dat er materiële, fysieke of mentale schade ontstaat'.

2.1 Stadsduiven

Volgens schattingen van Sovon Vogelonderzoek Nederland bestond de broedpopulatie van stadsduiven in de periode 2013-2015 in Nederland uit 10.000-20.000 dieren en het wintermaximum uit 25.000-75.000 dieren.^{1,2} Stadsduiven kunnen flinke overlast geven. Vooral hun uitwerpselen veroorzaken overlast, variërend van stank tot aantasting van gebouwen en voertuigen, en kans op ziekten. Daarnaast kunnen hun nesten afvoeren van goten verstoppert en insectenoverlast veroorzaken, kan hun gekoer geluidsoverlast teweegbrengen, en kunnen ze schade aanrichten aan gewassen en gebouwen.^{3,4} Bovendien kunnen de duiven ziektekiemen zoals papegaaiziekte of Salmonella bij zich dragen, waardoor ze een risico voor de volksgezondheid vormen.^{5,6}

Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de aanpak van duivenoverlast in de openbare ruimte.⁷ Burgers of organisaties kunnen overlast bij hun gemeente melden. Gemeenten bestrijden duivenoverlast momenteel voornamelijk door het verwijderen van nesten of het ontmoedigen van nestbouw met netten, pinnen of spandraad op balkons en gevels. Ze kunnen ook een voerverbod voor duiven instellen en mensen informeren dat ze duivenoverlast kunnen voorkomen door afval op te ruimen. De gemeente Assen heeft bijvoorbeeld plannen om een voerverbod te combineren met het verplaatsen van de broedplekken, zodat de populatie in toom gehouden kan worden door het bewerken van eieren.⁸ Daartoe willen ze een duiventil met nestkasten op het dak van het stadhuis plaatsen. Vliegers in de vorm van valken of reflecterende piramides of kaarten kunnen ook preventief werken. Deze niet-dodelijke methoden zijn bewezen effectief.^{9,10} Wanneer de niet-dodelijke methoden onvoldoende resultaat geven, kunnen gemeenten uiteindelijk voor doden kiezen. De meest voor de hand liggende methode is dan duiven vangen en vergassen.

In de Wet natuurbescherming¹¹ en de Vogelrichtlijn¹² staat dat het verboden is om van nature in Nederland in het wild levende vogelsoorten te doden. Gemeenten kunnen ontheffing van deze verboden krijgen als er geen andere bevredigende oplossing is en doden noodzakelijk is vanwege andere belangen, zoals volksgezondheid, veilig vliegverkeer of bescherming van flora en fauna (artikel 3.3 Wet natuurbescherming en artikel 9 Vogelrichtlijn). Stadsduiven vallen onder deze uitzondering, dus gemeenten hebben toestemming om duiven te doden als niet-dodelijke methoden onvoldoende resultaat geven.¹³ Wanneer men op doden overgaat, zal per gemeente verschillen. Bij dezelfde hoeveelheid overlast zal de ene gemeente een andere afweging maken dan de andere. Gemeenten formuleren ook niet altijd een meetbaar doel voordat ze duivenoverlast aanpakken. Idealiter is het doel van de interventie een meetbare vermindering van het aantal duiven, bijvoorbeeld een afname van 75 procent. In de praktijk blijkt dit lastig omdat men niet weet hoeveel duiven er zijn. Het doel kan ook gekwantificeerd worden als een vermindering van het aantal meldingen van overlast, bijvoorbeeld van tien naar drie meldingen per maand.

2.2 Bruine ratten

Sinds mensenheugenis delen mensen hun leefomgeving met bruine ratten. Deze knaagdieren profiteren gretig van het voedsel dat mensen achteloos laten slingeren of bewust voor andere dieren strooien. Bruine ratten vormen een potentieel risico voor de volksgezondheid vanwege ziekten die ze kunnen overdragen, zoals de ziekte van Weil.¹⁴ Ook kunnen zij schade aan gebouwen en eigendommen veroorzaken door knagen of bevuilen.¹⁵ Meldingen van rattenoverlast worden in Nederland niet centraal bijgehouden. Op www.rattenmonitor.nl kunnen dierplaagbestrijders en gemeenten meldingen doen, maar dit wordt (nog) niet goed gedaan. Er is dus onvoldoende inzicht in het aantal dieren waar we het over hebben. Op basis van een berekening uit het Verenigd Koninkrijk is een grove schatting dat er in Nederland jaarlijks zo'n 3,4 miljoen ratten en muizen worden gedood omdat ze overlast (dreigen te) veroorzaken.¹⁶

Bij rattenoverlast in de openbare ruimte is de gemeente verantwoordelijk voor het aanpakken van het probleem. Op privéterrein zijn particulieren zelf aan zet. In eerste instantie kan men kiezen voor een preventieve aanpak in de vorm van het verwijderen van voedsel en nestgelegenheid. In een stadspark kan de gemeente bijvoorbeeld een voerverbod voor eenden instellen of rattenbestendige afvalbakken plaatsen. Bezoekers van een park of plein kunnen geïnformeerd worden dat er rattenoverlast ontstaat als ze etensresten laten slingeren, bijvoorbeeld met flyers. Praktijkervaringen suggereren dat deze preventieve methoden effectief zijn.

Uit angst voor een verdere toename van het aantal ratten durven zowel gemeenten als particulieren een uitsluitend preventieve aanpak in de praktijk meestal niet aan. Veel particulieren schaffen dan klemmen of verdelgingsmiddelen aan, maar pakken de oorzaak van de overlast niet aan. Een omgeving met voldoende voeding en schuilmogelijkheden blijft aantrekkelijk voor de ratten. Veel gemeenten schakelen professionele dierplaagbeheersers in, die in eerste instantie de bron van de overlast zoeken, bijvoorbeeld de aansluiting van de riolering van woningen of de straatkolken bij het riool. Professionele dierplaagbeheersers kunnen diverse bestrijdingsmethoden gebruiken zoals verdrinking, klemmen met lokaas, inloopvallen of kooivallen met trapplaat. Deze methoden zijn echter arbeidsintensief en er is kans op bijvangst. Bestrijdingsmiddelen met anticoagulantia verstoren de bloedstolling waardoor de ratten aan inwendige bloedingen sterven. Deze middelen zijn effectiever omdat ze pas na ongeveer vier tot zes dagen werken. De dieren associëren het middel dan niet met ziekte en dood, waardoor de opname binnen de populatie hoog is. Er kan echter ook resistentie tegen deze middelen ontstaan, waardoor de effectiviteit afneemt.¹⁷

Bovendien zijn anticoagulantia ook schadelijk voor niet-doeldieren en het milieu. Er is ook een nieuw bestrijdingsmiddel op de markt met de werkzame stof cholecalciferol. Dit middel veroorzaakt inwendige problemen zoals nierfalen. Het heeft een kleiner effect op niet-doeldieren dan de bestaande anticoagulantia en er is geen resistentie tegen dit middel.¹⁸

Een rapport van het Centre for Sustainable Animal Stewardship uit 2018 bespreekt de impact van rattenverdelgingsmethoden op dierenwelzijn.¹⁹ Rodenticiden zijn dieronvriendelijk, zowel voor ratten als voor andere dieren. Bij bestrijdingsmiddelen met anticoagulantia sterven de ratten bijvoorbeeld aan een maag- of hersenbloeding en worden eventuele zogende jongen ook gedood. Sommige klemmen kunnen snel doden, maar andere hebben onvoldoende slagkracht om het dier direct te doden. Bovendien kunnen er ledematen vast komen te zitten in klemmen en belanden er ook niet-doelsoorten in. Lijmplanken zijn zeer dieronvriendelijk en officieel verboden in Nederland, maar worden nog steeds verkocht en gebruikt. Dieren in vangkooien laten sterven door ontbering (honger, dorst, stress) is dierenmishandeling en strafbaar in Nederland, maar dit is lastig te controleren.

Vanwege de negatieve effecten op het milieu mogen rodenticiden op basis van anticoagulantia en cholecalciferol sinds 1 januari 2017 buitenshuis uitsluitend nog door gecertificeerde professionals worden toegepast.²⁰ Zij moeten kennis hebben van geïntegreerd plaagdiermanagement (IPM).²¹ Volgens de principes van IPM moet er eerst gericht worden op het voorkómen van overlast, bijvoorbeeld door de omgeving onaantrekkelijk te maken en dieren te weren. Vervolgens worden er in eerste instantie niet-chemische middelen toegepast. Pas als deze onvoldoende effect hebben, mogen chemische middelen zoals rodenticiden ingezet worden. Ook moeten deze professionals werken volgens een IPM-protocol dat voldoet aan de eisen van het College voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen en biociden (Ctgb).¹⁹

Particulieren mogen volgens de richtlijnen van het Ctgb in de buitenruimte geen chemische middelen inzetten tegen ratten. Vanaf 2023 mag dit binnen ook niet meer.²² Om niet langer chemische middelen te hoeven gebruiken op agrarische bedrijven zou meer aan preventie en natuurlijke bestrijding gedaan moeten worden, zoals biologische barrières en natuurlijke vijanden van plaagdieren zoals uilen, vleermuizen of zwaluwen.²³

Het rattenbeleid verschilt tussen gemeenten: sommige gemeenten grijpen bij elke rat in en andere pas bij ernstige overlast omdat zij vinden dat ratten bij de stad horen.²⁴ Er kunnen verschillende personen betrokken zijn bij de beslissing om al dan niet in te grijpen: particulieren, ondernemers, dierplaagbeheersers, agrariërs, ambtenaren, *et cetera*. Er is dus een hoge mate van diversiteit in visies op het probleem en de oplossingen. Het is belangrijk dat er bij inwoners en in de gemeenteraad draagvlak is voor de aanpak van de gemeente. Sommige burgers verwachten van hun gemeente bepaalde acties die eigenlijk niet mogelijk zijn of geen effect hebben, bijvoorbeeld chemische middelen inzetten zonder de primaire oorzaken (leefomgeving en voedsel) aan te pakken. Communicatie met alle betrokkenen is hier dus van groot belang, indien nodig in meerdere talen.

2.3 Hoogrisicohonden

Ook gezelschapsdieren kunnen overlast geven. In sommige gevallen is dat een reden om een dier te doden, bijvoorbeeld bij hoogrisicohonden (HR-honden). Een HR-hond kan gedefinieerd worden als een hond die een hoog risico vormt op het veroorzaken van een bijtincident in alledaagse situaties waarvan men normaal niet verwacht dat ze een probleem vormen.²⁵ Actuele cijfers ontbreken omdat bijtincidenten niet éénduidig bijgehouden worden. Cornelissen en Hopster

schatten in 2008 dat er in Nederland jaarlijks ongeveer 150.000 mensen door een hond gebeten worden, waarvan ongeveer 5.000 mensen medische zorg ontvangen, 230 mensen in het ziekenhuis opgenomen worden en gemiddeld één persoon overlijdt.²⁶ Er zijn geen landelijke cijfers bekend van bijtincidenten waarbij dieren het slachtoffer waren, maar bij de Amsterdamse politie worden jaarlijks 158 bijtincidenten gemeld, waarvan in meer dan de helft van de gevallen het slachtoffer een dier was (meestal een andere hond).²⁷

In principe kan iedere hond een mens of een ander dier bijten. Of dat ook gebeurt, hangt af van factoren zoals ras of type, opvoeding en omstandigheden. Bij HR-honden is de kans op bijtincidenten hoger en de impact van een beet groter omdat deze honden van oorsprong gefokt zijn voor gevechten met stieren, beren of honden.²⁸ Ze zijn geselecteerd op hun kracht en vechtlust en zij vallen snel aan, ook ogenschijnlijk zonder waarschuwing. Het gevaar voor ernstige verwondingen door de beet is ook groter omdat het zware, krachtige honden zijn, die bij een aanval hun sterke kaken vaak niet meer loslaten. Hierdoor is letsel aangericht door een HR-hond meestal ernstiger dan letsel aangericht door andere honden.

In 2017 bracht de RDA de zienswijze 'Hondenbeten aan de kaak gesteld' uit.²⁹ Hierin adviseerde de RDA een aantal preventieve maatregelen om de kans op ernstige bijtincidenten te verkleinen, waaronder:

- Lijn een HR-hond in de publieke ruimte kort aan en muilkorf het dier in losloopgebieden. Gemeente kunnen een gebiedsverbod overwegen voor HR-honden of een muilkorfgebod voor bepaalde gebieden;
- Verstrek laagdrempelig informatie aan mensen met kinderen die overwegen een (HR-)hond te kopen. Het gaat dan om informatie over rassen, fokkers en de veilige omgang van kinderen met een hond, via kanalen zoals verloskundepraktijken, basisscholen en dierenspecialzaken;
- HR-honden die mensen of andere honden gebeten hebben met ernstige verwondingen of de dood tot gevolg zou men moeten euthanasieren. Deze aanbeveling leidde indertijd tot heftige discussie in de media.

Sommige van bovengenoemde adviezen zijn inmiddels door betrokkenen opgepakt. De Dierenbescherming en HAS Hogeschool doen bijvoorbeeld onderzoek naar een test die fokkers kunnen gebruiken om het risico op probleemgedrag te beoordelen. In opdracht van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) is een systeem voor het registreren van bijtincidenten ontwikkeld en is een pilot uitgevoerd bij de politie en een aantal gemeenten. Ook zijn op basis van wetenschappelijk onderzoek leerdoelen voor hondenhouders opgesteld voor de opvoeding van honden. Deze zouden in de beleidsregels van het Besluit houders van dieren opgenomen moeten worden.

Ter preventie van bijtincidenten zouden aspirant-eigenaren van HR-honden in theorie ook een selectieproces kunnen doorlopen. Dit zou men kunnen koppelen aan het trainen van de eigenaren in de opvoeding van en omgang met deze honden. Dit is echter lastig te reguleren en controleren, aangezien iedereen vrij is om een hond aan te schaffen. In 2017 schreef de RDA hierover: 'HR-honden vergen zeer verantwoordelijke en gedisciplineerde eigenaren en begeleiders. Naar de mening van de RDA heeft de gemeente diverse mogelijkheden om eisen te stellen aan de houder en de hond. Dit om te voorkomen dat een HR-hond een bedreiging vormt voor mensen, honden en andere dieren.' Ook riep de RDA rasverenigingen van HR-honden uitdrukkelijk op om training en opleiding te organiseren voor honden én eigenaren.

In theorie zou een verbod op het fokken van HR-honden een langetermijnoplossing kunnen zijn. Een dergelijk verbod ligt echter gevoelig en zal protest oproepen bij mensen of instanties die deze dieren fokken of ermee werken. In het verleden is ook gebleken dat een verbod niet werkte omdat rassen of typen onderling gekruist werden.²⁸ Een strikt beleid en strenge handhaving zijn dus nodig om een verbod effectief te maken. Het is de vraag hoe haalbaar dit is.

Als een hond een ernstig bijtincident veroorzaakt heeft, kan het slachtoffer aangifte doen. De gemeente kan dan direct veiligheidsmaatregelen nemen, bijvoorbeeld een aanlijn- en/of muilkorfgebod opleggen, de hond laten testen op agressie, de eigenaar adviseren of verplichten een cursus te volgen met de hond, of de hond in beslag laten nemen.³⁰ De eigenaar kan in overleg met een hondengedragstherapeut en/of dierenarts zelf beslissen om het dier in te laten slapen met het oog op de veiligheid van mensen en dieren.²⁹ Over het algemeen wordt de hond dan gedood door een dierenarts met een euthanasaat. Iedere eigenaar maakt daarbij persoonlijke afwegingen, afhankelijk van de eigen belangen en financiële mogelijkheden. Sommige mensen zullen er eerder voor kiezen hun hond te laten doden omdat ze bijvoorbeeld een jong kind hebben en bang zijn dat het kind gevaar loopt. Andere mensen zijn zo gehecht aan hun dier dat ze er alles voor over hebben om het in leven te houden. In sommige gevallen kan de rechter afdwingen dat de hond wordt gedood zonder dat de eigenaar het daar mee eens is.

Er zijn wel alternatieven te bedenken voor het doden van een hond die een ernstig bijtincident veroorzaakt heeft. Voor sommige honden is er perspectief als ze een andere eigenaar en een andere leefomgeving krijgen. Eigenaren willen de hond echter niet altijd aan een nieuwe eigenaar overdragen uit angst voor nieuwe incidenten. Dan kiezen ze liever voor doding. Bovendien is het nadeel van deze aanpak dat het bijtincident dan al heeft plaatsgevonden. Het is dus alleen effectief ter voorkoming van nieuwe slachtoffers door de betreffende hond. Een ander alternatief is heropvoeden of trainen van de hond en de (nieuwe) eigenaar, maar ook hier is het nadeel dat er al een bijtincident heeft plaatsgevonden. Bovendien biedt heropvoeden geen garanties dat de hond niet meer zal bijten. Ook financiën kunnen een rol spelen, want training kost geld en dat kan en wil niet iedere eigenaar betalen.

De publieke opinie over hondenbeten wordt mede beïnvloed door media-aandacht. Zo zijn honden zoals de pitbull en bulldog vaker in het nieuws geweest vanwege bijtincidenten. Zij liggen onder het vergrootglas en er is wrijving tussen tegenstanders en liefhebbers van de betreffende rassen of typen. In hoofdstuk 3 komen we terug op HR-honden in de context van lijden. We bespreken dan HR-honden die langdurig in een dierenasiel verblijven.

2.4 Grauwe ganzen

In de jaren zeventig was de grauwe gans nog een zeldzame broedvogel in ons land en stond hij op de Rode Lijst. De groei van de populatie grauwe ganzen is voor een groot deel te danken aan de aanleg van de Oostvaardersplassen. Dit gebied bevat voldoende water, voeding en rustplaatsen voor de dieren.³¹ Sindsdien groeit de populatie grauwe ganzen enorm, met meer dan vijf procent per jaar.³² Na een telling in 2013-2015 werd de populatie grauwe ganzen op 510.000-580.000 geschat.³² Waar in de jaren tachtig de meeste grauwe ganzen nog in Spanje overwinterden, blijft tegenwoordig het merendeel in Nederland.

Vanwege de voedselrijkheid is het Nederlandse boerenlandschap (met name grasland) erg aantrekkelijk voor grauwe ganzen. Dit zorgt voor overlast bij boeren. De meest gehoorde klachten zijn dat begrazing van ganzen de opbrengst vermindert en dat uitwerpselen van ganzen het gras

onaantrekkelijk maken voor vee.³³ In de periode 2009-2018 waren ganzen verantwoordelijk voor gemiddeld 78 procent van de schade aan gewassen. De grauwe gans had hierin het grootste aandeel (veertig procent).³⁴ Ook in 2019 werd de meeste schade door de grauwe gans veroorzaakt (10,8 miljoen euro).³⁵ Daarnaast kunnen grote aantallen ganzen het water vervuilen, dragen ze bij aan blauwalggroei, kunnen ze natuurgebieden beschadigen en voor gevaarlijke situaties in het (vlieg)verkeer zorgen. Ook vormen ganzen een potentieel risico voor de volks- en diergezondheid (vogelgriep, botulisme).

Grauwe ganzen werden eerder beschermd door de Flora- en faunawet³⁶ en genieten momenteel landelijke bescherming via de Wet natuurbescherming¹¹ en Europese bescherming via de Vogelrichtlijn¹². Ook zijn ze opgenomen in de Bern-conventie³⁷, de Bonn-conventie³⁸ en de African-Eurasian Migratory Waterbird Agreement³⁹. De provincies zijn samen met de faunabeheereenheden verantwoordelijk voor de aanpak van ganzenoverlast. Hun beleid staat ingrijpen niet toe, tenzij specifieke belangen worden geschaad, er geen andere bevredigende oplossing is en de staat van instandhouding niet wordt verslechterd. Er zijn verschillende niet-dodelijke maatregelen om ganzenoverlast te voorkomen of verhelpen, zoals verjagen met honden, instellen van opvanggebieden, ganzen leren dat bepaalde gebieden onveilig of onaantrekkelijk zijn (met behulp van lasers, linten of vogelverschrikkers), eieren schudden, prikken of rapen, of broedgebieden afbakenen.³⁵ Niet-dodelijke alternatieven zijn echter niet effectief genoeg en daarom worden populaties ook beheerd met afschot, of vangen en doden met koolstofdioxide (CO₂).

Per provincie stellen faunabeheereenheden een plan op om ganzenoverlast te beperken. Zo heeft Gelderland een faunabeheerplan opgesteld voor 2020-2026, waarin de voorkeur wordt gegeven aan afschot om de schade te beperken.³⁴ Ook andere provincies gebruiken deze methode. In een zienswijze over het doden van ganzen⁴⁰ heeft de RDA in 2012 een voorkeur uitgesproken voor vangen van ganzen en vergassen met CO₂, vanwege een lagere welzijnsaantasting dan bij afschot. De RDA verwachtte wel dat afschot maatschappelijk aanvaardbaar zou worden gevonden als het van tijdelijke duur zou zijn. Inmiddels is het tien jaar later en wordt afschot nog steeds toegepast. Het doel van de provincies is om schade veroorzaakt door de grauwe gans terug te brengen naar het niveau van 2005.³⁴ Met uitzondering van Zeeland is dat nog geen enkele provincie gelukt.³⁵

Vanuit het European Goose Management Platform (onder paraplu van de African-Eurasian Migratory Waterbird Agreement) is er in 2021 een Adaptive Flyway Management Program voor de grauwe gans vastgesteld.⁴¹ Het uiteindelijke doel is adaptief beheer dat afgestemd is tussen landen en gebaseerd is op modellering en monitoring waarmee de toestand van de populatie op cyclische wijze geëvalueerd wordt. Er wordt nu gewerkt aan de uitwerking van de populatiemodellen. De evaluatie kan aanleiding zijn om het beheer voor de komende cyclus aan te passen.

2.5 Reflectie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk gaven we een aantal voorbeelden van dieren die gedood worden vanwege overlast. Deze dieren worden gedood omdat ze de belangen (dreigen te) schaden van mensen, andere dieren of het ecosysteem. Die belangen kunnen economisch zijn, maar het kan ook gaan om de volksgezondheid, diergezondheid, biodiversiteit, voedselveiligheid of veiligheid in andere zin. Met de veranderende relatie tussen mens en dier zien we dat de afweging die Nederlanders maken tussen diverse belangen eveneens verandert. Het doden van dieren die overlast geven, is zeker niet (meer) onomstreden en het draagvlak hangt sterk af van de omstandigheden: hoe groot is de overlast, zijn er reële niet-dodelijke alternatieven en is de methode van doden diervriendelijk?

Schurende kwesties

- De mate van (dreigend) overlast of gevaar weegt zwaar in de beslissing om te doden en bepaalt in hoeverre burgers het doden accepteren. Maar hoe kunnen we overlast definiëren en kunnen we daar gradaties in bepalen? Bij duiven is een beetje vogelgeluid bijvoorbeeld wel leuk en een beetje poep niet erg, maar wanneer slaat dit om? Om de ernst van het probleem te bepalen, dient men een overlast-risicoanalyse uit te voeren. We komen hier in Bijlage 2 op terug;
- Het kan een uitdaging zijn om het doel van een interventie helder en meetbaar te verwoorden. Bij de stadsduiven is bijvoorbeeld het ideale doel van een meer planmatige interventie een meetbare vermindering van het aantal duiven, maar in de praktijk blijkt dit lastig omdat men niet weet hoeveel duiven er zijn. Het doel kan dan gekwantificeerd worden als een vermindering van het aantal overlastmeldingen, bijvoorbeeld van tien naar drie meldingen per maand;
- In veel gevallen zijn er niet-dodelijke alternatieven beschikbaar en kan preventie uitkomst bieden. Preventie wordt steeds meer een trend in de bestrijding van dieroverlast, bijvoorbeeld het verwijderen van voedsel en nestgelegenheid voor stadsduiven en bruine ratten in de openbare ruimte. Toch kiest men ook nog makkelijk voor doden, vooral in het geval van ratten en muizen, maar ook in het geval van grauwe ganzen. Dat kan zijn omdat het onzeker of onduidelijk is of de alternatieven effectief zijn, omdat ze soms duurder of tijdrovender zijn, omdat men niet op de hoogte is van het bestaan van alternatieven, of omdat het doel niet bereikt wordt met de gekozen niet-dodelijke alternatieven. Ook de alternatieven voor doden zijn niet zonder uitdagingen en soms is doden welzijnsvriendelijker dan de niet-dodelijke alternatieven;
- Er wordt lang niet altijd gebruik gemaakt van snelle en pijnloze dodingsmethoden, bijvoorbeeld bij de bestrijding van overlast door bruine ratten;
- Er is onduidelijkheid over het toepassen van de regels en gemeentemedewerkers missen basiskennis over de aanpak van dieroverlast. Mede daardoor gaan partijen zoals gemeenten en provincies verschillend om met dieroverlast. Die ongelijke behandeling schuurt;
- Het is niet altijd duidelijk wie het recht heeft om te beslissen dat de overlast groot genoeg is om doden te rechtvaardigen en wie verantwoordelijk is voor het voorkómen en aanpakken van dieroverlast. Hierbij is het onderscheid tussen het privé- en publiek domein belangrijk. Op het eigen erf mogen mensen zelf beslissen, tenzij het om beschermde dieren gaat of om bestrijdingsmiddelen waarvoor particulieren niet bevoegd zijn om ze te gebruiken. Buiten het eigen erf ervaren mensen misschien wel overlast, maar is de gemeente of provincie aan zet. Sommige burgers verwachten van hun gemeente of provincie acties die onmogelijk zijn of geen effect hebben;
- We zien een ongelijke behandeling tussen diersoorten: eendjes in de stadsvijver zijn gewenst en bruine ratten ongewenst. Mensen voeren beide soorten, maar lijken dat zelf niet in de gaten te hebben;
- Bij de HR-honden speelt gebrek aan kennis, ervaring en geschiktheid mee, evenals de emotionele binding met het dier en angst voor nieuwe incidenten, waardoor er (onnodig) overlast veroorzaakt wordt en er mogelijk onverantwoorde of overhaaste beslissingen genomen over het doden van een hond;
- In veel gevallen wordt er pas actie ondernomen als er al overlast is en wordt de oorzaak van het probleem niet aangepakt. De grauwe gans is een mooi voorbeeld. De uitgestrekte Nederlandse graslanden zijn heel aantrekkelijk voor ganzen. Het landschap zal minder ganzen aantrekken als er meerdere gewassen op een stuk land verbouwd worden. Wageningen University & Research (WUR) is hier op dit moment mee aan het experimenteren⁴²;
- De verschillende betrokken partijen zoals gemeenten, provincies, faunabeheereenheden en wildbeheereenheden werken niet altijd samen, waardoor iedereen zijn eigen beleid ontwikkelt. Dit hoeft niet altijd erg te zijn, maar in sommige gevallen, zoals bij de grauwe gans, zou samenwerking kunnen bijdragen aan het oplossen van het probleem.³³ Uit interviews afgenomen voor de zienswijze 'dieren in het huis van Thorbecke' (2022) blijkt dat gemeenten hier ook behoefte aan hebben.⁴³ Verder constateren wij dat de ene gemeente een actievere aanpak van dieroverlast hanteert dan de andere. Hetzelfde geldt voor provincies.⁴³

Afwegingskader

Om bovenstaande schurende kwesties aan te pakken, hebben we een voorzet voor een afwegingskader ontwikkeld, zie Bijlage 2. We hebben dit gebaseerd op het werk van Yeates⁴⁴ en Van Gerwen¹⁹ en op het stroomschema in de RDA-zienswijze 'Wegen van welzijn van dieren in de natuur'⁴⁵. Het afwegingskader kan helpen om zorgvuldige afwegingen te maken rondom het aanpakken van dieroverlast en om besluitvorming landelijk gelijk te trekken en daarmee consistentere te maken. Het is nadrukkelijk een voorzet die door deskundigen verder uitgewerkt dient te worden per sector of per diergroep.

In het afwegingskader erkennen we de intrinsieke waarde van het dier. We gaan uit van een 'nee, tenzij-principe': niet doden, tenzij er serieuze belemmeringen zijn om niet-dodelijke methoden te kiezen. Het afwegingskader is ontwikkeld met zoogdieren en vogels in gedachten, maar het is ook bruikbaar voor andere diersoorten. In Bijlage 2 doorlopen we het afwegingskader voor een aantal casussen. Het dient te allen tijde met theoretische én praktische deskundigheid doorlopen te worden om tot een geschikte aanpak te komen, idealiter in samenwerking met alle partijen die een rol spelen. Het is belangrijk dat er bij de betrokkenen draagvlak is voor de aanpak. Het is daarom noodzakelijk om bij alle stappen te communiceren met alle partijen, met een communicatieplan als leidraad. In het voorbeeld van duivenoverlast zou de gemeente een gesprek kunnen initiëren tussen kennishouders, de woningcorporaties, bewoners en andere belanghebbenden (bijvoorbeeld ondernemers). Samen kunnen zij een bestrijdingsmethode kiezen die alle betrokken partijen accepteren.

Samenvattend komt de RDA tot de volgende kernaanbevelingen:

Aan rijksoverheid, provincies en gemeenten:

- 1) Zet zoveel mogelijk in op preventie van dieroverlast, bijvoorbeeld door maatregelen bij nieuw- of verbouw van gebouwen en via informatievoorziening aan burgers. Dit sluit aan bij de huidige ontwikkelingen gericht op geïntegreerd plaagdiermanagement.
- 2) Professionaliseer de landelijke registratie van alle dieren die overlast geven en houd deze op orde om te kunnen bepalen hoe groot de overlast is. De RDA ziet dit als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de rijksoverheid, provincies en gemeenten.
- 3) Stem het beleid in verschillende gemeenten en provincies beter af, ter voorkoming van een ongelijke behandeling van dieren die overlast geven en onduidelijkheid over de aanpak.
- 4) Bouw verder aan een afwegingskader voor professionals. Zorg daarbij voor theoretische en praktische deskundigheid en afstemming met betrokkenen, zodat het afwegingskader ook in de praktijk bruikbaar is om tot transparante afwegingen te komen waarbij dierenwelzijn meegenomen wordt.

Aan alle betrokkenen:

- 5) Zoek eerst naar de oorzaak van de overlast en daarna pas naar oplossingen. Formuleer meetbare doelen voordat een interventie start.
- 6) Zorg voor een samenwerking tussen relevante partijen.

Bronnen

1. Sovon-webpagina Stadsduif: <https://stats.sovon.nl/stats/soort/6658>. Bezocht op 25-03-2022.
2. Sovon, 2020. *Broedvogelrapport stadsduif*. Sovon Vogelonderzoek, Nijmegen. Rapport 2020/07. 3pp.
3. Van Kleunen, A., van der Jeugd, H.P., Foppen R., 2005. *Stadsduivenproblematiek in de stad Groningen*. Een analyse van de effectiviteit van controlemaatregelen. SOVON-onderzoeksrapport 2005/03. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen. 27 pp.
4. Webpagina Netwerk van ongediertebestrijders: <https://beestjeskwijt.nl/ongedierte/duivenbestrijden/duiven>. Bezocht op 25-03-2022.
5. Vlaanderen, F., Cuperus, T., Keur, I., et al., 2020. *Staat van zoönosen 2019*. RIVM, Bilthoven. 88 pp.
6. Magnino, S., Haag-Wackernagel, D., Geigenfeind, I., et al., 2009. *Chlamydial infections in feral pigeons in Europe: Review of data and focus on public health implications*. Veterinary Microbiology. 135, 54–67.
7. Wet publieke gezondheid: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0024705/2022-03-01>.
8. Benak, M., 2021. *Assen pakt duivenoverlast aan met til op stadhuis en voerverbod*. Rtdrenthe.nl, 28-06-2021. Bezocht op 25-03-2022.
9. Dobeic, M., Pintarič, S., Vlahović, K., Dovč A., 2011. *Feral pigeon (Columba livia) population management in Ljubljana*. Veterinarski Arhiv. 81, 285-298.
10. Harris, E., de Crom, E.P., Labuschagne, J., Wilson, A., 2016. *Visual deterrents and physical barriers as non-lethal pigeon control on University of South Africa's Muckleneuk campus*. SpringerPlus volume 5, Article number: 1884.
11. Wet natuurbescherming, artikel 3.1: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037552/2021-07-01>.
12. Vogelrichtlijn: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009L0147&qid=146652063238&from=EN#d1e230-7-1>.
13. Europa decentraal praktijkvraag, 2018. *Update praktijkvraag: mag de gemeente duiven die overlast veroorzaken vangen en om het leven brengen?* Bezocht op 25-03-2022.
14. Webpagina GGD Leefomgeving: <https://ggdleefomgeving.nl/vervelende-beestjes/ratten/ratten-en-gezondheid/>. Bezocht op 25-03-2022.
15. Webpagina Informatiepunt Ongedierte: <https://www.informatiepuntongedierte.nl/rattenbestrijding/ratten-schade/>. Bezocht op 25-03-2022.
16. Meerburg, B.G., Kijlstra, A., 2006. Zoönotische risico's van knaagdieren in de veehouderij. T Diergeneesk. Deel 131, aflevering 12.
17. Komen, C.M.D., Scheepmaker, J.W.A., Wezenbeek, J.M., 2019. *Duurzame en effectieve knaagdierbeheersing. Verkennend onderzoek effectiviteit en optimalisatie geïntegreerde knaagdierbeheersing*. RIVM Rapport 2019-0179. RIVM, Bilthoven. 104 pp.
18. Cartuyvels, E., De Ruyver, C., Huysentruyt, F., Leirs, H., Moons, C., Van Den Berge, K., Baert, K., 2021. *Gids voor de Diervriendelijke Bestrijding van Ratten en Muizen*. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2021 (26). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. 106 pp.
19. Van Gerwen, M., 2018. *Omgang met ratten en muizen in dierplagen. Duurzaam en Verantwoord? Quick Scan*. Centre for Sustainable Animal Stewardship, UU, Utrecht. 66 pp.
20. Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0021670/2021-07-01#Hoofdstuk1>.
21. Ctgb-nieuwsbericht, 2019: <https://www.ctgb.nl/actueel/nieuws/2019/09/10/rodenticiden-zijn-en-blijven-beschikbaar-tegen-ratten-en-muizen>. Bezocht op 25-03-2022.
22. Ctgb-webpagina Knaagdieren bestrijden: <https://www.ctgb.nl/onderwerpen/rodenticiden>. Bezocht op 25-03-2022.
23. Website Agro Pest Control: <https://agropestcontrol.nl/bioplan/>. Bezocht op 25-03-2022.

24. Kruse, Y., 2020. *Resultaten verkenningstudie Knaagdierbeheersing. Ervaringen en behoeftes bij gemeenten in communicatie en kennisuitwisseling op knaagdierbeheersing*. Antea Group, Rotterdam. 30 pp.
25. Pluijmakers, J., Bowen, J., Fatjo, J., 2019. *The safe dog project. Een onderzoeksproject naar de preventie van bijtincidenten*. 107 pp.
26. Cornelissen, J.M.R., Hopster, H., 2008. Bijlage 'Feiten en Cijfers' in *Hondenbeten in perspectief*. WUR, Lelystad. 109 pp.
27. Neijenhuis, F., Kluivers, M., Hopster, H., 2017. *Minder hondenbeten. Puzzelen naar veiligheid voor mens en dier*. Wageningen Livestock Research, Rapport 1024. Wageningen. 82 pp.
28. Van Wijk, A., Lenders, A., van Uhm, D., Siegel, D., van Nieuwenhuizen, X., Endenburg, N., 2019. *Hoog-risico honden, een bijtend probleem? Een fenomeenonderzoek naar bijtincidenten en hondengevechten*. Bureau Beke, Arnhem en UU, Utrecht. 118 pp.
29. RDA, 2017. *Hondenbeten aan de kaak gesteld*. RDA, Den Haag. 37 pp.
30. Bijvoorbeeld: <https://lokaleregelgeving.overheid.nl/CVDR656077/1>. Bezoekt op 25-03-2022.
31. Vogelbescherming-webpagina Grauwe gans: https://www.vogelbescherming.nl/ontdek-vogels/kennis-over-vogels/vogelgids/vogel/Grauwe-Gans?gclid=EAlaQobChMI97O1o_A9AIVioxoCRznzAnEEAAYASAAEgJahPD_BwE. Bezoekt op 25-03-2022.
32. Sovon-webpagina Grauwe gans: <https://stats.sovon.nl/stats/soort/1610>. Bezoekt op 25-03-2022.
33. Koffijberg, K., 2016. *Ganzenproblemen onder de loep genomen*. Sovon-Nieuws, jaargang 29, nr 2.
34. Stichting Faunabeheereenheid Gelderland, 2020. *Faunabeheerplan deelplan ganzen 2020-2026*. Stichting Faunabeheereenheid Gelderland, Arnhem. 105 pp.
35. Van Dijk, W., Ensink, F., Karelse, J.J.H.G.D., 2021. *Ganzen zonder grenzen. Advies voor een robuust en gebiedsgericht ganzenbeheer*. Maatschappelijke Adviesraad Faunaschade, Utrecht. 61 pp.
36. Flora- en faunawet: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0009640/2016-04-14>.
37. Bern-conventie (Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats): <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/104>.
38. Bonn-conventie (Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals): <https://www.cms.int/>.
39. AEWa (African-Eurasian Migratory Waterbird Agreement): <https://www.unep-awea.org/>.
40. RDA, 2012. *Richtsnoer ganzendoden*. RDA, Den Haag. 26 pp.
41. Website European Goose Management Platform: <https://egmp.awea.info/resources/action-and-management-plans-adaptive-flyway-management-programmes>. Bezoekt op 22-03-2022.
42. WUR-webpagina Boerderij van de toekomst: <https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksprojecten-LNV/Expertisegebieden/kennisonline/Boerderij-van-de-toekomst-.htm>. Bezoekt op 25-03-2022.
43. RDA, 2022. *Dieren in het huis van Thorbecke*. RDA, Den Haag. 58 pp.
44. Yeates, J., 2010. *What can pest management learn from laboratory animal ethics?* Pest Manag Sci. 66, 231-237.
45. RDA, 2017. *Wegen van welzijn van dieren in de natuur*. RDA, Den Haag. 64 pp.

3. Doden om lijden te beëindigen

Veel mensen zien het beëindigen van ondraaglijk en uitzichtloos lijden als een legitieme reden om te doden: euthanasie als dierenwelzijnsmaatregel. Op het eerste gezicht lijkt het doden van dieren die uitzichtloos of ondraaglijk lijden goed geregeld. Toch bestaan ook hier schurende kwesties. Het ene dier wordt bijvoorbeeld veel eerder uit zijn lijden verlost dan het andere. In dit hoofdstuk illustreert de RDA voor vier deelonderwerpen de schurende kwesties en mogelijke richtingen om dierenwelzijn te verbeteren. De deelonderwerpen belichten euthanasie van dieren in verschillende situaties: gezelschapsdieren bij de dierenarts, productiedieren op de boerderij, hoogrisicohonden in dierenasielen en dieren in de natuur. De RDA constateert onder andere dat er behoefte is aan afwegingskaders die aansluiten bij de actuele ontwikkelingen in het praktijkveld en de maatschappij.

We definiëren lijden in dit hoofdstuk als 'fysieke pijn of geestelijke stress die het welzijn zodanig aantast dat het dier uitzichtloos of ondraaglijk lijdt'.

3.1 Euthanasie van gezelschapsdieren

Perspectief van de eigenaar

In de zienswijze 'Staat van het Dier' constateerde de RDA dat Nederlanders huisdieren steeds meer als gezinsleden beschouwen. Ze hebben een hogere sociale status dan pakweg 25 jaar geleden.¹ Wat gebeurt er als een geliefd huisdier iets gaat mankeren en daardoor gaat lijden? De meeste eigenaren zullen eerst diergeneeskundige zorg zoeken voor hun dier. Door de hechte band tussen eigenaar en huisdier is de vraag naar hoogkwalitatieve diergeneeskundige zorg de afgelopen jaren toegenomen en moet de moderne dierenarts over veel apparatuur beschikken. Hierdoor stijgen niet alleen de kosten van geavanceerde veterinaire zorg, maar ook de basiskosten. Veel mensen blijken in de loop der tijd bereid tot relatief grotere financiële offers om het leven van hun huisdier te verlengen.² Maar op een gegeven moment gaan afwegingen zoals kwaliteit van leven, de verwachte resterende levensduur, de belasting van de behandeling voor het dier en de kosten van de veterinaire zorg een rol spelen. Wanneer de eigenaar uiteindelijk besluit tot euthanasie, kunnen behalve het perspectief van het dier verschillende andere factoren meewegen, zoals de emoties van de eigenaar, zijn financiële en sociale situatie, druk vanuit de omgeving en bijvoorbeeld een naderende vakantie of zwangerschap.

Voor sommige eigenaren zijn grote financiële offers niet haalbaar. Er kan dus een situatie ontstaan waarin een dier wel behandeld kán worden, maar de eigenaar dit niet kan betalen. Wellicht besluit zo'n eigenaar dan in overleg met de dierenarts om het dier te euthanaseren terwijl er feitelijk nog geen sprake is van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Kijkend naar de ontwikkelingen in de afgelopen jaren, verwacht de RDA dat de kosten van diergeneeskundige zorg in de toekomst verder zullen stijgen. Het is daarom belangrijk om toekomstige eigenaren bewust te maken van deze kosten en hen aan te moedigen daarop te anticiperen, bijvoorbeeld door het afsluiten van een verzekering (zie aanbevelingen in 3.5). Een ander aspect waar eigenaren zich bewust van moeten zijn, is dat door hun zorgplicht voor het dier de extra diergeneeskundige zorg ook leidt tot een toename van benodigde zorgactiviteiten door de eigenaar, zoals medicijnen geven, verband verwisselen en intensief verzorgen bij langdurige ziekte.

Anderzijds kan door de toegenomen behandelmogelijkheden ook een situatie ontstaan waarin een eigenaar aandringt op behandeling, terwijl dat niet in het belang van het dier is. Bijvoorbeeld omdat de kwaliteit van leven van het dier na de behandeling laag zal zijn. Sommige eigenaren vinden het te moeilijk om afscheid te nemen van het dier en anderen realiseren zich onvoldoende dat het dier lijdt. Zo blijken veel mensen gezichtsuitdrukkingen van katten verkeerd te begrijpen.³ Met foto's, video's en andere communicatiemiddelen kunnen eigenaren leren om pijnsignalen bij hun dier te herkennen.⁴ Een andere ontwikkeling is dat steeds meer mensen hun geliefde huisdier thuis willen laten euthanaseren, in zijn vertrouwde omgeving. Dit stelt de dierenarts voor nieuwe uitdagingen, want er zijn in een thuissituatie bijvoorbeeld minder mogelijkheden voor hulp en overleg met een collega dan op de praktijk.

Perspectief van de dierenarts

Uiteindelijk is het in de praktijk de eigenaar die beslist of een huisdier geëuthanaseerd zal worden. De meeste eigenaren geven daarbij gehoor aan het advies van hun dierenarts. Gesprekken over euthanasie vragen goede communicatieve vaardigheden van dierenartsen, zeker wanneer zij van mening verschillen met eigenaren. Deze vaardigheden komen tijdens de opleiding aan bod, maar worden natuurlijk ook bepaald door de persoonlijke kwaliteiten van de dierenarts. Er zijn geen cijfers over bekend, maar iedere gezelschapsdierenarts krijgt waarschijnlijk wel enkele keren per jaar onenigheid met een eigenaar over euthanasie.

De Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD) heeft in 2010 een afwegingskader ontwikkeld waarmee dierenartsen alle opties (naast euthanasie) systematisch kunnen overwegen.⁵ Het instrument is gericht op het voorkómen dat dieren vroegtijdig geëuthanaseerd worden, maar het biedt ook ruimte om euthanasie te adviseren wanneer de eigenaar de kosten niet op kan brengen en er geen alternatief is. Bij de KNMvD bestaat de indruk dat veel dierenartsen het afwegingskader niet (meer) kennen en/of niet gebruiken (*persoonlijke mededeling Joost van Herten, KNMvD*). Het vormt waarschijnlijk ook geen bruikbaar handvat voor de dialoog met de eigenaar. Een aantal zichtbare tekortkomingen zijn:

- Sommige vragen zijn niet altijd eenduidig te beantwoorden, zoals 'Lijdt het dier uitzichtloos?' Dit maakt het uiteindelijke advies mede afhankelijk van de inschatting van de individuele dierenarts, waardoor er beoordelingsverschillen kunnen bestaan tussen dierenartsen (iets wat overigens nooit helemaal voorkomen kan worden);
- Het criterium 'kwaliteit van leven/toekomstperspectief' ontbreekt bij de afweging om al dan niet door te behandelen;
- Het afwegingskader biedt geen houvast in situaties waarin eigenaren geen afscheid van hun huisdier kunnen nemen en het dier daardoor langdurig dreigt te lijden.

De RDA veronderstelt dat het laatste punt een nieuwe ontwikkeling is sinds de publicatie van het afwegingskader in 2010. Dit past bij de veranderende relatie tussen mens en dier die we in 'Staat van het Dier' beschrijven. Er is dus behoefte om het afwegingskader te actualiseren. Het is belangrijk dat een dierenarts een helder afwegingskader kan toepassen als onderdeel van het gesprek met de eigenaar en eventueel ook ter verantwoording achteraf. Een afwegingskader dient niet om tot volledig objectieve oordelen te komen, maar om aan te tonen dat de dierenarts een zorgvuldige afweging maakt. Dit is van toenemend belang vanwege de maatschappelijke tendens om het oordeel van deskundigen in twijfel te trekken. Het is ook in lijn met de professionele norm om het handelen te kunnen verantwoorden. Bij het doden van dieren zijn beide aspecten van belang, omdat juridisch gezien de eigenaar van het dier de uiteindelijke beslissing neemt.

3.2 Euthanasie van productiedieren

Ook in de veehouderij kan ernstig lijden een reden zijn om een dier te doden. Het gaat dan bijvoorbeeld om jonge dieren die niet levensvatbaar, ernstig ziek of gewond zijn, of om oudere dieren die niet meer behandeld kunnen worden en/of voortdurend pijn hebben. Een veehouder kan dan de hulp van een dierenarts inroepen om euthanasie te plegen. De veehouder mag het dier ook zelf doden, want in tegenstelling tot veel gezelschapsdieren mogen productiedieren wettelijk gezien door de eigenaar gedood worden. Volgens EU-regeling 1099/2009⁶ mogen veehouders lijdende dieren op hun bedrijf doden onder een aantal voorwaarden zoals:

- Veehouders dienen pijn, spanning of lijden van het dier tijdens het doden zoveel mogelijk te vermijden;
- Voorafgaand aan het doden moeten dieren bedwelmd worden en de bedwelming moet aanhouden totdat de dood ingetreden is;
- In bijlage 1 van EU-regeling 1099/2009 is per diersoort vastgelegd welke methoden van doden en/of bedwelmen toegestaan zijn;
- De veehouder dient kennis en vaardigheden te bezitten om het doden humaan en doeltreffend uit te voeren, inclusief het kiezen van de juiste euthanasiemethode en de vaardigheid om die adequaat toe te passen;
- De veehouder moet kunnen beoordelen of het dier goed verdoofd is en of de dood ingetreden is.

De Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) ziet erop toe dat veehouders zich aan deze regels houden. In 2019 stelde de KNMvD dat het onzeker is of deze regels het welzijn van dieren rondom het doden voldoende garanderen.⁷ Bovendien is de afweging óf een dier vanwege lijden gedood moet worden, lastig en subjectief. In de varkenshouderij zijn daarom recent twee afwegingskaders voor euthanasie ontwikkeld, één voor biggen⁸ en één voor varkens van twee maanden en ouder⁹. Deze worden in de praktijk goed gebruikt. Dergelijke afwegingskaders zouden ook voor andere diersoorten ontwikkeld kunnen worden (zie 3.5).

3.3 Euthanasie van hoogrisicohonden in dierenasielen

In 2.3 zijn hoogrisicohonden (HR-honden) gedefinieerd als honden die een hoog risico vormen op het veroorzaken van een bijtincident in alledaagse situaties waarvan men normaal niet verwacht dat ze een probleem vormen.¹⁰ Bij HR-honden is het risico op ernstige bijtincidenten en ernstige verwondingen verhoogd.¹¹ In 2.3 kwamen HR-honden aan bod als dieren die overlast geven. In dit hoofdstuk bespreken we het (mogelijke) lijden van HR-honden op het moment dat zij in een dierenasiel opgenomen worden.

HR-honden die in een dierenasiel verblijven (tegenwoordig ook 'dierenopvangcentrum' genoemd) verkeren in een bijzondere situatie. Doorgaans zijn deze dieren lichamelijk gezond, maar als ze een 'bijtverleden' hebben, zijn ze moeilijk op een verantwoorde manier te plaatsen vanwege hun onvoorspelbare en potentieel gevaarlijke gedrag. Ze verblijven dan langere tijd in het asiel. Voor een asiel is het vrijwel onmogelijk om deze krachtige en energieke honden een leefomgeving te bieden die aan hun behoeften voldoet. De dieren leven meestal afgezonderd van andere honden in een kleine ruimte met weinig afleiding. Ze hebben slechts beperkte mogelijkheden voor het uitvoeren van soorteigen gedrag zoals lopen, rennen, snuffelen, spelen en sociale interacties. Hoewel ze geen lichamelijke pijn ervaren, mogen we aannemen dat de dieren onder deze beperkingen lijden. Er zijn geen gemakkelijke manieren om het welzijn van deze dieren te verbeteren. Wel wordt er door asielen van de Dierenbescherming tegenwoordig een welzijnsassessment gebruikt waarmee het welzijn van de honden gedurende hun verblijf gemonitord wordt.¹² Aan de hand hiervan kunnen eventueel stappen gezet worden om het welzijn te verbeteren.

Veel dierenasielen worstelen met de vraag of deze honden geëuthanaseerd moeten worden. Ze zijn niet ziek, maar hebben wel een verminderd welzijn en weinig perspectief op een plezierig leven. Sommige dieren kunnen na een intensief trainingstraject herplaatst worden, maar dat is niet voor iedere hond weggelegd, want het is duur en sommige honden blijven onvoorspelbaar en gevaarlijk gedrag vertonen. Er lijken dan geen reële alternatieven voor doden te zijn. Vanuit de samenleving is hier kritiek op; critici menen dat asielen kosten willen besparen of ruimte willen creëren. Ook asielmedewerkers worstelen hiermee, omdat zij door het langere verblijf een band opbouwen met de dieren. Vanwege de aanname dat de buitenwereld euthanasie om deze reden niet accepteert, delen asielen hier dikwijls geen informatie over, zoals het aantal dieren waar het om gaat.

Ongeveer de helft van de Nederlandse asielen valt onder de Dierenbescherming. De anderen zijn voornamelijk zelfstandige en onafhankelijke stichtingen. Hierdoor is de aanpak zeer divers. De asielen van de Dierenbescherming werken al met een landelijk euthanasieprotocol, dat voor alle dieren geldt en daarmee ook voor HR-honden. Onderdeel daarvan is dat een beslissing om te doden door een euthanasiecommissie genomen wordt. Afhankelijk van de problematiek zitten in zo'n commissie een dierenarts, de beheerder van het asiel, de verzorger en een gedragsdeskundige. Bij andere asielen verschilt de aanpak, soms zelfs van casus tot casus. Meer houvast in de vorm van een uniform proces of een standaardprocedure is ook voor deze andere asielen wenselijk.

Dezelfde behoefte aan uniformiteit is er voor een (wetenschappelijk onderbouwde) standaardprocedure om de plaatsbaarheid van een hond te bepalen. De Dierenbescherming werkt hier al aan. Bij potentieel gevaarlijke honden is het hebben en vergaren van informatie cruciaal. Juist dat is extra lastig in een dierenasiel, omdat de achtergrond van veel dieren niet bekend is. Om de plaatsbaarheid van een hond te bepalen, zijn meerdere perspectieven belangrijk, zoals dierenwelzijn van de hond zelf en van andere dieren, realistische inspanningen die van een volgende eigenaar gevraagd zullen worden en een inschatting van eventuele risico's voor de samenleving (zie 3.5).

3.4 Euthanasie van dieren in de natuur

Door de toenemende verstedelijking van ons land komen mens en dier steeds vaker met elkaar in botsing. Letterlijk, bijvoorbeeld wanneer een ree tegen een auto aan rent of een duif tegen een raam aan vliegt. Of figuurlijk, bijvoorbeeld wanneer mensen een gewond of hulpbehoevend dier in de natuur aantreffen. De Wet natuurbescherming¹³ kent een 'afblijfplicht', die zegt dat mensen de natuur zoveel mogelijk met rust moeten laten. Als een dier echter hulpbehoevend is, komt de zorgplicht uit de Wet natuurbescherming (artikel 1.11) en de Wet dieren¹⁴ (artikel 1.4 en 2.1 lid 6) in beeld. Deze verplicht mensen die een hulpbehoevend dier aantreffen om hulp te verlenen. Lijden kan een reden zijn om in te grijpen en een dier uit zijn lijden te verlossen. De toegestane methoden voor het doden van dieren in de natuur zijn wettelijk vastgelegd. In de praktijk blijkt het echter lastig om een afweging te maken hoe men het beste kan handelen bij het aantreffen van een wild dier dat mogelijk hulpbehoevend is. Allereerst moet het dier benaderbaar zijn om te kunnen beoordelen of het hulpbehoevend is. Vervolgens moet het dier zich laten vangen om hulp te krijgen.

In 2012 heeft de RDA daarom de zienswijze 'Zorgplicht natuurlijk gewogen' opgesteld.¹⁵ Deze zienswijze biedt een afwegingskader met handvatten om de verantwoordelijkheden voor het welzijn van wilde dieren consequent vorm te geven. In 2017 verscheen een vervolg-zienswijze 'Wegen van welzijn van dieren in de natuur'¹⁶ waarin de RDA de praktische toepasbaarheid van het afwegingskader uit 2012 verkende. Het stroomschema dat in beide zienswijzen wordt gehanteerd, helpt om een afweging te maken en om te bepalen welke stappen gezet kunnen worden.

Het stroomschema onderscheidt verschillende soorten lijden en geeft een richtlijn wat wanneer te doen. Hierbij is de eerste vraag of ingrijpen nodig is, en de tweede vraag wat er dan moet gebeuren. Daarnaast speelt het aanpassingsvermogen van een dier in relatie tot de uitdagingen die zijn omgeving biedt een belangrijke rol in de afwegingen.

Lijden heeft een functie voor het individu om te reageren op pijn en stress. Doodgaan heeft ook een ecologische functie. Bovendien heeft de keuze om al dan niet in te grijpen niet alleen invloed op het betreffende dier zelf, maar op het hele ecosysteem, bijvoorbeeld omdat de resten van overleden dieren weer een voedingsbron zijn. Hier is niet altijd voldoende aandacht voor als het in de (sociale) media over het lijden van dieren in de natuur gaat. In bovengenoemde zienswijzen noemt de RDA ook het belang van de menselijke emotie bij de confrontatie met een lijdend dier. Het simpelweg toepassen van de 'afblijfplicht' ten opzichte van dieren in de natuur is onvoldoende; ook dieren in de natuur beschikken over een intrinsieke waarde. Bovendien speelt de vraag of de mens de veroorzaker van het lijden is gevoelsmatig een belangrijke rol in de afweging om in te grijpen. Het veroorzaken van lijden kan mensen een schuldgevoel geven, waardoor ze in willen grijpen. Het afwegingskader en het bijbehorende stroomschema zijn vooral bedoeld als hulpmiddel voor beleidsmakers en terreinbeheerders die besluiten moeten nemen over dieren in de natuur. De werkwijze leent zich goed voor zorgvuldige overwegingen op voorhand, maar is niet geschikt voor ad hoc beslissingen. Daarom zal de RDA in 2022 een door de minister van LNV gevraagde zienswijze opleveren over de opvang van hulpbehoevende wilde dieren.¹⁷

3.5 Reflectie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk start het denken over doden bij het dier: het belang van het dier dat gedood wordt staat centraal. Daarnaast kan het financieel belang van de eigenaar of dierhouder een rol spelen. De ernst van het lijden beïnvloedt de beslissing om te doden, maar de definitie en inschatting van de mate van lijden zijn niet eenvoudig. Wanneer lijdt een dier zodanig uitzichtloos en ondraaglijk dat doden de meest diervriendelijke oplossing is? Die inschatting kan het beste gemaakt worden in samenspraak met dierethici en professionals.

Een terugkerende schurende kwestie in dit hoofdstuk is de ongelijke behandeling van verschillende lijdende dieren in een vergelijkbare situatie. Het ene dier lijdt te lang, terwijl het andere dier te snel gedood wordt. Bij gezelschapsdieren zal de ene eigenaar bijvoorbeeld te snel beslissen om het dier in te laten slapen vanuit financiële overwegingen, terwijl een andere eigenaar wellicht te lang wacht en het dier daardoor een onnodige lijdensweg doormaakt. Ook bij de andere deelonderwerpen toonden we dat er ongelijke behandeling kan ontstaan doordat de regels onbekend zijn, niet gebruikt worden en/of opfrissing van bestaande afwegingskaders nodig is. Om ongelijke behandeling tegen te gaan, adviseert de RDA om meer afwegingskaders te ontwikkelen of bestaande afwegingskaders te actualiseren.

Samenvattend komt de RDA tot de volgende kernaanbevelingen:

Euthanasie gezelschapsdieren

- 1) Maak aspirant-eigenaren bewust van de financiële gevolgen van het aanschaffen van een huisdier, bijvoorbeeld de mogelijk hoge diergeneeskundige kosten. Zorg dat dierenartsen, fokkers en andere betrokkenen (toekomstige) eigenaren aanmoedigen hierop te anticiperen, bijvoorbeeld met een ziektekostenverzekering voor gezelschapsdieren of het aanleggen van een spaarpotje.

- 2) Ontwikkel communicatiemateriaal om eigenaren te helpen om signalen van lijden te herkennen bij hun huisdieren. Informatie over het herkennen van signalen van lijden¹⁸ moet toegankelijker en laagdrempeliger worden. Dierenartsen kunnen hier iets in betekenen. Er zou meer beeldmateriaal beschikbaar moeten komen waarmee eigenaren het gedrag, de houding en de expressie van hun huisdier beter kunnen interpreteren, bijvoorbeeld in de vorm van video's in de wachtkamer van dierenartsen of apps die helpen om pijn bij dieren te herkennen.^{19,20} De RDA ziet dit als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de beroepsvereniging van dierenartsen, onderzoeksinstellingen en de overheid.
- 3) Bied dierenartsen extra communicatie-ondersteuning voor gesprekken over euthanasie met de eigenaar. Hoewel dierenartsen tijdens hun opleiding training krijgen in communicatieve vaardigheden, zijn wij van mening dat extra ondersteunings- en trainingsmogelijkheden gewenst zijn, al is het maar een opfrissing van bestaande kennis en vaardigheden. Via de bestaande infrastructuur voor nascholing van dierenartsen en *life long learning* kan bijvoorbeeld een communicatieworkshop aangeboden worden of een gespreksleidraad met suggesties voor vragen, openingszinnen en dergelijke.
- 4) Actualiseer het afwegingskader voor euthanasie van gezelschapsdieren op basis van nieuwe inzichten. Dat afwegingskader zou ook een definitie van de kwaliteit van leven van het dier moeten bevatten (na een operatie of andere behandeling). Onderzoeksinstellingen kunnen hierin samen met dierenartsen een centrale rol spelen.

Euthanasie in de veehouderij

- 5) Ontwikkel afwegingskaders voor verschillende diersoorten naar het voorbeeld van de beslisondersteuners in de varkenshouderij. De ervaring in de varkenshouderij heeft geleerd dat een aantrekkelijke presentatie van een beslisondersteuner de acceptatie en het gebruik bevordert. De RDA ziet hier een regierol voor de veehouderijsector met ondersteuning van de overheid en inhoudelijke inbreng van onderzoeksinstellingen.
- 6) Neem een euthanasiebeleid op in het bedrijfsgezondheidsplan. Voor zover dat nog niet het geval is, zou ieder veehouderijbedrijf het euthanasiebeleid op moeten nemen in het bedrijfsgezondheidsplan. Denk aan dagelijkse controle op dieren die mogelijk lijden (zoals fracturen en niet meer overeind kunnen komen), direct contact opnemen met de dierenarts wanneer een dier lijdt en het dier zo spoedig mogelijk behandelen of euthanaseren (door veehouder of dierenarts).

HR-honden in asielen

De RDA adviseert dat alle asielen de onderstaande standaardprocedures voor HR-honden gaan gebruiken, dus niet alleen asielen die onder de Dierenbescherming vallen of daarbij aangesloten zijn. Dit advies is in lijn met de aanbevelingen in een rapport dat HAS Hogeschool in 2020 uitbracht.²¹ Waar nodig kunnen asielen de standaardprocedures verder ontwikkelen en verfijnen in samenwerking met onderzoeksinstellingen en relevante partijen zoals dierenartsen en gedragsdeskundigen.

- 7) Gebruik een wetenschappelijk onderbouwd instrument om de plaatsbaarheid van een hond te bepalen. Dit helpt om de kans dat de hond geplaatst kan worden in te schatten, rekening houdend met bijvoorbeeld het risico op bijtincidenten en de inspanningen die van de volgende eigenaar gevraagd worden.
- 8) Laat asielen een standaardprocedure doorlopen voor elk individueel dier. Het bovengenoemde instrument om de plaatsbaarheid te bepalen, speelt hierin een rol. Ook andere toetsinstrumenten kunnen ingezet worden, bijvoorbeeld een *risk assessment*, agressietest of welzijns-assessment.
- 9) Installeer in elk asiel een eigen euthanasiecommissie, bestaande uit tenminste één asiemedewerker die met de honden werkt, de asielierdierenarts en tenminste één hondengedragsdeskundige. De euthanasiecommissie beoordeelt alleen de situaties van dieren waarvoor

vanwege niet-lichamelijk lijden levensbeëindiging overwogen wordt. Voor dieren die lichamelijk lijden, beoordeelt het asielpersoneel in samenspraak met de asiëldierenarts de situatie.

- 10) Laat de euthanasiecommissie voor elk dier een dossier bijhouden met de uitkomsten van de diverse toetsinstrumenten en de genomen stappen.

Dieren in de natuur

Voor beslissingen rondom hulpbehoevende wilde dieren verwijzen we naar de gevraagde zienswijze over de opvang van hulpbehoevende wilde dieren die in 2022 zal verschijnen.¹⁷

Bronnen

1. RDA, 2019. *Staat van het dier*. RDA, Den Haag. 205 pp.
2. Kanne P., Siderius, T., 2014. De staat van het dier. Rapport TNS-Nipo bestemd voor Dagblad Trouw (par. 2.2. peilingen TNS-NIPO uit 2009, 2011 en 2014).
3. Kraaijvanger, C., 2019. *Gezichtsuitdrukkingen van een kat blijken door bijna niemand begrepen te worden*. Scientias.nl, 04-12-2019. Website bezocht op 25-03-2022.
4. Bouma, E., 2020. *Hoe herken je pijn bij katten?* Kattenkenniscentrum.nl, 01-05-2020. Website bezocht op 25-03-2022.
5. Van Herten, J., 2016. *Killing of companion animals: to be avoided at all costs?* In Meijboom, F.L.B. en Stassen, E. N. (Red), The end of animal life. A start for ethical debate. Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp. 203-224.
6. Verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=celex:32009R1099>.
7. KNMvD-webpagina Regels voor doden: <https://www.knmvd.nl/regels-voor-het-doden-van-dieren-op-een-veehouderijbedrijf/>. Bezocht op 25-03-2022.
8. Centre for Sustainable Animal Stewardship. *Beslisondersteuner zorgbehoevende biggen*. Utrecht, 2 pp.
9. Centre for Sustainable Animal Stewardship. *Beslisondersteuner zorgbehoevende varkens vanaf ~2 maanden leeftijd*. Utrecht, 2 pp.
10. Pluijmakers, J., Bowen, J., Fatjo, J., 2019. *The safe dog project. Een onderzoeksproject naar de preventie van bijtincidenten*. 107 pp.
11. Van Wijk, A., Lenders, A., van Uhm, D., Siegel, D., van Nieuwenhuizen, X., Endenburg, N., 2019. *Hoog-risico honden, een bijtend probleem? Een fenomeenonderzoek naar bijtincidenten en hondengevechten*. Bureau Beke, Arnhem en UU, Utrecht. 118 pp.
12. Website Davalon: http://www.davalon.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=12&Itemid=14. Bezocht op 25-03-2022.
13. Wet natuurbescherming: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037552/2021-07-01>.
14. Wet dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2021-07-01>.
15. RDA, 2012. *Zorgplicht natuurlijk gewogen*. RDA, Den Haag. 27 pp.
16. RDA, 2017. *Wegen van welzijn van dieren in de natuur*. RDA, Den Haag. 64 pp.
17. RDA-nieuwsbericht, 2020: <https://www.rda.nl/nieuws/nieuws/2020/9/9/wildopvang-zienswijze-gevraagd>. Bezocht op 25-03-2022.
18. Bijvoorbeeld LICG-webpagina: <https://www.licg.nl/honden/pijn-herkennen-bij-honden/>. Bezocht op 25-03-2022.
19. CTV-nieuwsbericht, 2022: <https://montreal.ctvnews.ca/new-app-developed-in-montreal-to-measure-pain-in-cats-1.5750733>. Bezocht op 25-03-2022.
20. Vetscience-artikel, 2020: <https://www.uu.nl/achtergrond/je-hoeft-geen-dierenarts-te-zijn-om-pijn-te-herkennen>. Bezocht op 25-03-2022.
21. Van Eijndhoven, M.M., de Kort, M., van Heijst, B., 2020. *De complexe hond in de Nederlandse opvang. Een onderzoek naar de noodzaak en haalbaarheid van een landelijk expertisecentrum voor complexe honden*. HAS Kennistransfer en Bedrijfsopleidingen, 's-Hertogenbosch. 58 pp.

4. Doden van dieren die niet aan het beoogde doel voldoen

Jaarlijks worden in Nederland miljoenen dieren gedood omdat ze een ongewenst bijproduct zijn van onze dierhouderijssystemen, bijvoorbeeld eendagshaantjes in het legpluimveesysteem. Andere dieren worden gedood omdat ze het evenwicht in de Nederlandse natuur verstoren, bijvoorbeeld wasberen of Amerikaanse rivierkreeften. In dit hoofdstuk bespreekt de RDA aan de hand van vijf casussen een bonte reeks van knelpunten en gevoeligheden rondom het doden van zulke ongewenste dieren. We laten zien dat de mate waarin mensen het doden van ongewenste dieren accepteren, afhangt van diverse factoren en dat er in het publiek debat niet altijd voldoende oog is voor de complexiteit van de materie. De RDA constateert dat er te veel vanuit het systeem gedacht wordt. Er zou meer naar het (individuele) dier gekeken moeten worden en systemen kunnen wellicht aangepast worden om het doden van ongewenste dieren te verminderen.

We definiëren ongewenste dieren hier als 'dieren die volgens mensen niet in een systeem passen of dieren die het evenwicht in een systeem verstoren op systematisch of individueel niveau'.

4.1 Eendagshaantjes

In de Nederlandse legpluimveesector worden jaarlijks ongeveer 45 miljoen haantjes geboren.¹ Deze haantjes kunnen natuurlijk geen eieren leggen en zijn gefokt op eiproductie ten koste van vleesproductie. Door de relatief lage vleesproductie is er geen afzetmarkt voor deze haantjes en zijn ze een ongewenst bijproduct van het legpluimveesysteem. Daarom bepalen zogenaamde kuikenseksters op basis van de veervorm of -kleur of het kuiken een hennetje of haantje is. Hennetjes worden klaargemaakt voor transport naar legboerderijen en haantjes worden gedood, afgezien van een klein deel dat nodig is voor de voortplanting of toch afgemest wordt.

In Nederland worden eendagshaantjes vrijwel direct nadat ze zijn uitgekomen, gedood door vergassing. Een lopende band brengt de kuikens naar een kast die gevuld is met CO₂. Hierin raken ze in enkele seconden bedwelmd en sterven ze binnen enkele minuten.² Om bacteriegroei te voorkomen, gaan de kuikens pas als ze droog zijn naar de CO₂-cabine en worden ze na doding snel gekoeld in een goed geventileerde ruimte. Eendagshaantjes worden geregistreerd en er is wet- en regelgeving over hygiëne³ en dierenwelzijn⁴. De broederijen zijn verantwoordelijk voor het uitvoeren van deze eisen en de controle ligt bij de NVWA.

Ongeveer vijftien procent van de dode eendagshaantjes wordt op de Nederlandse markt afgezet. De rest exporteert men naar landen als België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje en Engeland.¹ In de Europese Unie (EU) wordt jaarlijks zo'n 8.000 ton haankuikens afgezet.⁵ De dieren dienen voornamelijk als voedsel voor andere dieren. Ongeveer anderhalf tot twee procent van de Nederlandse eendagshaantjes belandt bij particulieren die ze voeren aan honden, katten, vogels en reptielen. Het merendeel belandt bij professionele dierhouders zoals valkeniers en dierentuinen. Er is dus een afzetmarkt voor dode eendagskuikens.

Methoden om het doden van eendagshaantjes te voorkomen

In Nederland wordt geëxperimenteerd met dubbeldoelrassen.⁶ Dit zijn kippenrassen die minder eieren produceren dan legrassen, maar meer vlees aanzetten, waardoor zowel hennen als hanen goed benut kunnen worden.⁷ Het nadeel is dat de kosten hoger worden doordat er minder eieren

per hen worden gelegd. Dit kan economisch niet altijd uit. Ook bij niet-dubbeldoelrassen is het mogelijk om de verkoop van eieren te koppelen aan benutting van haantjes. De haantjes blijven dan in leven tot een leeftijd van twaalf tot zestien weken en hun vlees komt beschikbaar voor de consument. Hiermee voorkomt men dat de haantjes op hun eerste dag gedood worden, maar er zitten nadelen aan zoals een slechte footprint score doordat er veel voer per kilogram vlees nodig is.⁸ Daarnaast is het de vraag of de dieren er qua welzijn dan op vooruit gaan. Zo levert een snelle en zorgvuldige dood vlak na uitkomst minder welzijnsrisico op dan het opfokken van de haantjes in de huidige productiesystemen. Toch leidt het doden van eendagshaantjes al jaren tot maatschappelijke discussie. Dat gaat meer om het (ontbreken van een) doel waarvoor deze dieren gedood worden dan om de impact op het dierenwelzijn.

De geboorte van eendagshaantjes kan worden voorkomen door seksen in het ei. Meerdere bedrijven werken aan innovatieve technologieën om embryo's al in het ei te seksen.⁹⁻¹¹ Men kan dan het broedproces bij haantjes afbreken, waardoor ze niet onnodig geboren worden. In Zwitserland en Duitsland is er inmiddels een verbod op het doden van eendagshaantjes, en in Frankrijk en Italië is een verbod aanstaande.¹²⁻¹⁴ Ook in Nederland werkt men aan een dergelijk verbod.¹⁵ Dit betekent dat de huidige afnemers van eendagshaantjes in de toekomst op zoek moeten naar alternatieven. Dat kunnen buitenlandse leveranciers zijn, maar vermoedelijk zullen steeds meer landen een verbod instellen. Een tweede alternatief is gebruik maken van andere voedseldieren. Eendagshaantjes zijn aantrekkelijk voedsel voor carnivoren omdat ze complete voeding vormen. Het lijkt logisch om ze te vervangen door andere complete voeding, zoals muizen of ratten, bijvoorbeeld uit het overschot aan proefdieren. Dit levert echter niet voldoende dieren op om het wegvallen van eendagshaantjes te compenseren. Dan zouden er dus dieren speciaal voor dit doel gefokt moeten worden.

Andere methoden om te doden

De methode van doden van eendagshaantjes roept veel maatschappelijke discussie op. Naast vergassen met CO₂ bestaan er een aantal andere methoden om eendagshaantjes te doden:

- Met een shredder kan men eendagshaantjes vermalen (hakselen). De dieren zijn dan binnen tienden van een seconde dood.² Dit is een snelle en praktische methode, maar het ziet er niet prettig uit. Dit wordt soms luguber genoemd en geeft in de maatschappij veel weerstand. Daarnaast zijn deze gedode kuikens door vermaling niet meer voor alle roofdieren geschikt als voeding. In Nederland wordt deze methode niet langer toegepast;
- Vergassing met stikstof werkt volgens hetzelfde principe als met CO₂. Stikstof biedt eigenlijk geen voordelen ten opzichte van CO₂ omdat dat het langer duurt voordat stikstof effect heeft.¹⁶ Het is daarom geen reëel alternatief voor het doden van eendagshaantjes;
- Bij doden met hoge expansie schuim worden de dieren voorbereid alsof ze op transport gaan. Vervolgens vult de ruimte zich met zuurstofloos schuim dat gevuld is met stikstof. De dieren raken snel bewusteloos en sterven binnen enkele minuten. Deze methode is niet geschikt voor het euthanaseren van eendagshaantjes omdat het schuim de dieren nat maakt. Dat kan bacteriegroei in de hand werken, wat negatieve gevolgen heeft voor consumptie. De methode kan echter wel incidenteel ingezet worden als er bijvoorbeeld een bedrijf geruimd moet worden.

Schurende kwesties

- In het huidige legpluimveesysteem wordt een grote stroom eendagshaantjes geproduceerd. De dieren lijken nutteloos want het doden van eendagshaantjes dient geen primair doel. Ondanks de afzetmogelijkheden als diervoeder, ervaren veel mensen dit als een nutteloze dood van miljoenen haantjes;
- Alternatieven roepen vragen op, waaronder op het gebied van dierenwelzijn. De alternatieven van haantjes afmesten en het fokken van dubbeldoelrassen staan nog in de kinderschoenen.

Daarnaast dienen de haantjes momenteel een secundair doel als voedsel voor carnivoren. Daar moet men een alternatief voor zoeken als de stroom mannelijke dieren verdwijnt door seksen in het ei of afmesten;

- De methode van doden roept veel maatschappelijke discussie op. Het gebruik van de shredder is bijvoorbeeld waarschijnlijk sneller dan de huidige CO₂ methode, maar het ziet er niet prettig uit en wordt daarom in Nederland niet meer gebruikt. Bovendien is het nog onduidelijk of er ook economische motieven zijn om voor een bepaalde manier van doden te kiezen, doordat het eindproduct beter af te zetten is. Bij de shredder speelt bijvoorbeeld dat het product alleen verkocht kan worden als bewerkt vlees.

4.2 Surplus-proefdieren

In 2019 hadden 81 instellingen en bedrijven in Nederland een vergunning voor het verrichten van dierproeven, het fokken van proefdieren en/of het afleveren van proefdieren.¹⁷ Lang niet alle voor dierproeven gefokte dieren worden daadwerkelijk in experimenten gebruikt. Dit zijn zogenaamde surplusdieren. Van de dieren die in 2019 aanwezig waren bij een vergunning houdende instelling, gingen er 442.767 dood of werden gedood als surplusdieren, terwijl er 448.656 in dierproeven gebruikt werden. Er worden in Nederland dus vrijwel net zo veel proefdieren gedood als surplusdier als dat er voor onderzoek en onderwijs gebruikt worden.

Beoogde proefdieren kunnen surplusdier zijn of worden als ze:

- Gefokt worden en vervolgens niet aan de eisen van het experiment blijken te voldoen (bijvoorbeeld het verkeerde geslacht, genotype, fenotype of karakter);
- Met een verkeerd genotype of de verkeerde leeftijd worden aangeleverd;
- In grotere aantallen gefokt worden dan noodzakelijk voor het experiment;
- Gedood en vernietigd moeten worden omdat er een besmetting is geconstateerd in de proefdier-faciliteiten;
- Na gebruik in de fok niet meer noodzakelijk of bruikbaar zijn;
- Het verkeerde gedrag vertonen voor het experiment (bijvoorbeeld wanneer alleen uitersten nodig zijn of als de dieren te agressief zijn voor onderwijs);
- Te oud zijn geworden.

Aangezien het houden van proefdieren aanzienlijke kosten met zich meebrengt, worden surplusdieren gedood. Daarnaast kunnen dieren uit dierenwelzijnsoverwegingen gedood worden, bijvoorbeeld besmette dieren die niet bij andere dieren gehuisvest kunnen worden, of dieren met een genetische modificatie die ongerief veroorzaakt. Proefdieren worden gedood door een dierenarts of door een speciaal hiervoor opgeleide diervoorzorg, afhankelijk van de diersoort door middel van euthanasaat, afschot, onthoofding, elektrische bedwelming of vergassing.¹⁸ Het doden van surplus-proefdieren wordt gemeld bij de Instantie voor Dierenwelzijn en/of is in de vergunningsaanvraag opgenomen. De Instantie voor Dierenwelzijn is de instantie die lokaal toezicht houdt op het welzijn van de dieren en het personeel adviseert over diverse zaken rondom dierproeven. De NVWA is de wettelijke nationale handhaver die controleert of de regels nageleefd worden. Een klein deel van deze dieren krijgt na doding een secundair doel, bijvoorbeeld voor anatomieonderwijs, weefselkweek of diervoeding. Tegenwoordig streeft men ernaar om gezonde surplus-proefdieren ter adoptie aan te bieden, mits de dieren voldoen aan bepaalde randvoorwaarden, zoals geen genetische modificatie, een goed karakter, alleen vrouwtjes bij muizen of minstens twee dieren per adoptant.^{19,20} Het gaat hierbij voornamelijk om kleine aantallen. In 2019 werden bijvoorbeeld 3 muizen, 1 hond, 31 katten, 23 paarden en 12 zebra's geadopteerd.

Schurende kwesties

- Deze dieren worden speciaal voor onderzoek gefokt, daarvoor ongeschikt bevonden en gedood. Er worden zelfs vrijwel evenveel dieren gedood als surplusdier als dat er een experiment ingaan. Binnen de sector is dit bekend, daarbuiten nauwelijks;
- Als proefdieren gedood moeten worden zonder het behalen van het beoogde doel, kunnen er emotionele problemen optreden bij diervverzorgers en biotechnici, onderzoekers en andere betrokkenen.

4.3 Raskonijnen

Over de Nederlandse konijnenfokkerij zijn geen exacte getallen bekend omdat er geen registratieplicht is. Naast hobbyfokkers en groothandelaren die raskonijnen fokken voor de gezelschapsdierenmarkt, telt ons land enkele duizenden raskonijnfokkers die konijnen met de beste raskenmerken proberen te fokken. We richten ons hier op die laatste groep en laten de eerste twee groepen buiten beschouwing. Bij Kleindier Liefhebbers Nederland (KLN) zijn ongeveer 2.500 raskonijnfokkers aangesloten, waarvan een deel zo'n 160 tekeningrassen fokt. Deze fokkers selecteren konijnen op hun uiterlijk, met het doel om konijnen te fokken die voldoen aan de raskenmerkeneisen die vastgesteld zijn door de standaardcommissie van KLN. Een deel van deze konijnen wordt ingezet tijdens tentoonstellingen. Het is niet bekend hoeveel konijnen deze fokkers precies fokken, maar een berekening van KLN suggereert ruim negentigduizend raskonijnen per jaar (*persoonlijke mededeling Harry Arts, KLN*). Als de konijntjes net geboren zijn, bepaalt de fokker of ze het gewenste uiterlijk hebben. Het aantal konijntjes dat niet aan de eisen voldoet, verschilt per ras en er is onduidelijkheid over de precieze aantallen. In het rapport 'Van koppelaar tot knuffelaar' van de Universiteit Utrecht²¹ wordt geschat dat slechts één op 20-50 konijntjes aan de eisen voldoet, maar betrokken partijen schatten dat meer konijntjes voldoen: bij het ene ras negen op tien, bij het andere ras de helft.

Een deel van de konijntjes die niet aan de eisen voldoen, wordt verkocht aan groothandels of dierenwinkels. Hoe groot dit deel is, hangt af van het ras. Er is bijvoorbeeld veel interesse in dwergkonijnen als huisdier, waardoor bijna honderd procent doorverkocht wordt. Bij andere rassen is dit veel minder, bijvoorbeeld slechts vijf procent bij de Groot Lotharinger. Voor veel konijntjes die niet aan de raskenmerken voldoen, is geen afzetmarkt en aanhouden brengt aanzienlijke kosten met zich mee. Daarom gaan de meeste ongewenste konijntjes naar de slacht of worden ze door de fokker gedood. Dit gebeurt op verschillende manieren, waaronder nekslag, onthoofden, verdrinken, met een knuppel, tegen de muur of verdovend slagpistool. Als fokkers zelf hun dieren doden, is er geen toezicht of registratie en dienen de dieren geen secundair nut, dus worden ze na het doden weggegooid. De dieren die naar de slacht gaan, worden veelal gebruikt voor diervoeding.

Schurende kwesties

- De konijntjes worden gedood terwijl ze gezond zijn. Het probleem lijkt te zitten in de strenge fokdoelen die lastig te halen zijn. Als een groot deel van de konijnen niet aan de eisen voldoet, dan ligt de lat hoog. Daarnaast wordt een deel van de dieren zonder secundair nut gedood, terwijl verkopen aan een dierenhandel in theorie mogelijk is;
- Doordat er geen registratie plaatsvindt binnen de konijnensector, is het niet bekend om welke aantallen het hier precies gaat, kan er geen controle plaatsvinden en is er geen toezicht op dierenwelzijn rondom het doden. De manier van doden voldoet lang niet altijd aan de wettelijke eisen genoemd in het Besluit houders van dieren.²² In de maatschappij en zelfs binnen de sector is nauwelijks bekend hoeveel ongewenste konijnen gedood worden. In de media is hier ook nog weinig aandacht voor geweest. Mede hierdoor zijn er (nog) geen grote maatschappelijke discussies over dit onderwerp.

4.4 Surplusdieren in dierentuinen

In Nederland worden in totaal ongeveer honderdduizend dieren in dierentuinen gehouden, exclusief insecten en andere ongewervelden (Nederlandse Vereniging Dierentuinen, NVD). Hoewel dierentuinen vroeger vrijwel uitsluitend een recreatieve functie hadden, zijn ze tegenwoordig wettelijk verplicht actief bij te dragen aan educatie, natuurbehoud en biodiversiteit (artikel 4.10 Besluit houders van dieren²²). Dierentuinen fokken dieren ten behoeve van populatiebehoud en biodiversiteit.²³ Hiertoe wisselen zij onderling dieren uit, soms met herintroductie in de natuur als doel. Daarnaast streven veel dierentuinen naar de hoogst mogelijke standaard op het gebied van dierenwelzijn. Het kunnen vertonen van soorteigen gedrag – inclusief voortplantingsgedrag – draagt bij aan dierenwelzijn. Ook daarom maakt men de keuze om de dieren te laten voortplanten.

In het wild sterven veel jonge dieren door ziekten, uitdaging, als prooidier, in gevechten, door ondervoeding of door onderontwikkeling. In dierentuinen overleeft een relatief groot deel van de jonge dieren de kritieke eerste fase dankzij de afwezigheid van natuurlijke vijanden, de constante toegang tot vers en schoon voedsel en water, en veterinaire zorg. Deze dieren kunnen om economische en/of praktische redenen niet allemaal door de dierentuinen behouden worden en sommige zijn dus ongewenst. In de dierentuinsector worden ongewenste dieren meestal ‘surplusdieren’ genoemd. Per jaar wordt ongeveer 0,6 procent van de dierentuindieren gedood zonder medische reden (NVD). Ongeveer de helft daarvan bestaat uit surplusdieren uit fokprogramma’s. Een ander deel van de dieren wordt speciaal gefokt als voederdier (vooral kleine knaagdieren), maar het is de vraag of deze categorie dieren helemaal goed in beeld is. We hebben het in Nederland dus jaarlijks over het doden van ongeveer driehonderd surplusdieren, waarvan een deel alsnog gevoerd wordt aan andere dieren.

Iedere dierentuin heeft zijn eigen afwegingskader voor het doden van surplusdieren. Het besluit om te doden hangt onder andere af van het geslacht en de afstamming van het dier, en de ruimte die de eigen of een andere dierentuin heeft. Men weegt ook het belang van het dier mee. Dierentuinen kunnen bijvoorbeeld kiezen om een dier van een sociale soort te euthanaseren wanneer dit dier geïsoleerd moet worden van de groep om inteelt te voorkomen en er geen perspectief is om het dier te verhuizen naar een ander passend verblijf. Het besluit tot doden wordt meestal gemaakt door de persoon die vanuit de dierentuin betrokken is bij het fokprogramma, in nauw overleg met gedragsbiologen, diervverzorgers en dierenartsen. De dieren worden gedood door een dierenarts (met euthanasaat) of een door een speciaal hiervoor opgeleide diervverzorger (bij afschot). De methode van doden is afhankelijk van de diersoort, de voorgeschiedenis (zoals ziekte) en de bestemming van het gedode dier. Dieren die na het doden aan roofdieren gevoerd worden, worden bijvoorbeeld hoofdzakelijk met een geweerschot gedood.

Methoden om doden te voorkomen

- Anticonceptie – operatief of via hormoonpreparaten – zou kunnen verhinderen dat surplusdieren geboren worden, maar kan het gedrag verstoren. Bovendien kan het de gezondheid en het welzijn van de dieren in zekere mate in gevaar brengen door fysiologische bijwerkingen zoals lever- en nierproblemen, hormonale verstoringen en een (soms blijvende) afname van fertiliteit;
- Een alternatief is transport naar een andere dierentuin of opvangcentrum. Kwaliteitsdierentuinen herplaatsen hun dieren echter uitsluitend naar locaties waar de dierverblijven voldoen aan bepaalde dierenwelzijnseisen en waar de dieren hun soorteigen gedrag kunnen tonen in natuurlijke groepssamenstellingen. Als zulke locaties niet beschikbaar zijn, maken veel dierentuinen de keuze om de dieren te euthanaseren, met het credo ‘Liever de dieren euthanaseren na een kort en goed leven dan ze onder suboptimale omstandigheden plaatsen’;

- Herintroductie van bedreigde diersoorten in het wild is een complex proces en alleen mogelijk in nauwe samenwerking met de officiële herintroductieprogramma's die opgesteld en beheerd worden door de International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (One Plan Approach). Hiervan zijn enkele succesvolle voorbeelden te noemen, maar het aantal soorten dat hiervoor in aanmerking komt, is heel klein.

Resumerend kan surplus waarschijnlijk niet voorkomen worden zonder concessies te doen aan dierenwelzijn. Wel kunnen dierentuinen collectiekeuzes maken die surplusdieren zoveel mogelijk voorkómen. Zij dienen daartoe een consistent collectiebeleid te voeren, passend bij de collectieplannen, de educatieve doelstellingen en de ruimte en faciliteiten die dierentuinen hebben.

Schurende kwesties

- Alternatieven voor doden zijn weliswaar denkbaar, maar ze gaan gepaard met allerlei praktische bezwaren zoals problemen op het gebied van diergezondheid en dierenwelzijn en/of populatieverlies (verlies van levensvatbaarheid en/of genetische diversiteit in populaties);
- Er bestaat een spanning tussen het belang van collectiebeheer en soortbehoud, en het belang van individuele surplusdieren.

4.5 Wasberen

In Nederland worden tegenwoordig regelmatig wasberen gezien.²⁴ De meeste van deze dieren komen uit Duitsland, waar wasberen inmiddels veel in het wild voorkomen. De verwachting is dat het aantal wasberen in Nederland in de toekomst zal toenemen als gevolg van instroom uit Duitsland. Dit kan leiden tot aantasting van de inheemse flora en fauna. Wasberen veroorzaken ook overlast doordat ze vuilniszakken aanvreten, eigendommen beschadigen, huisdieren aanvallen (bijvoorbeeld tamme konijnen), of huizen binnenklimmen via schoorstenen. Bovendien vormen wasberen een risico voor de volksgezondheid omdat ze spoelworminfecties kunnen overbrengen. Dit resulteert bij de mens niet vaak in een ziekte, maar als dat het wel doet kan het neurologische klachten veroorzaken, mogelijk zelfs met fatale afloop.²⁵ Wasberen kunnen schade aanrichten aan de inheemse flora en fauna; daarom staan ze op de Europese Unielijst van invasieve exoten.²⁶ De EU-exotenverordening²⁷ verplicht lidstaten van de EU om uitroeings- of beheersmaatregelen te nemen tegen de invasieve exoten op de lijst om de verspreiding van deze soorten tegen te gaan.

Sinds 1 januari 2017 zijn in Nederland de provincies verantwoordelijk voor de uitvoering van deze regels.²⁸ De provincies zijn verplicht om in een vroeg stadium (voordat de soort zich verder verspreidt en vestigt) maatregelen te nemen om de dieren uit de natuur te verwijderen met dodelijke of niet-dodelijke methoden. Diverse provincies bekijken nu welke methoden zij gaan inzetten om te voldoen aan de Europese beheers- en uitroeingsverplichting. Een van de mogelijkheden is afschot. Er is een vergunning nodig om te jagen en het doden van wasberen via de jacht blijkt in de praktijk een uitdaging. Wasberen zijn namelijk vooral 's nachts actief en bovendien mag er in de buurt van stedelijk gebied (waar wasberen graag vertoeven) niet geschoten worden. Als het direct schieten van wasberen niet mogelijk is, zullen de dieren eerst gevangen moeten worden om vervolgens gedood te worden. In dat geval is er sprake van een risico op extra welzijnsaantastingen in verband met het benaderen en vangen. Het doden van de dieren is alleen effectief wanneer het om kleine aantallen gaat en men er zeker van is dat er geen nieuwe dieren meer binnen komen uit buurlanden of buurprovincies. Dat is echter in de huidige situatie zeer onwaarschijnlijk, aangezien er in Duitsland grote aantallen wasberen leven die de grens naar Nederland over kunnen.

Methoden om doden te voorkomen

Mogelijke alternatieven voor doden zijn vangen, castreren en uitzetten, of permanente opvang. Castreren en uitzetten is volgens de Europese exotenverordening niet toegestaan. Bij permanente opvang gaat het om levenslang in gevangenschap houden, inclusief onvruchtbaar maken of andere maatregelen om voortplanting te verhinderen. Aan beide alternatieven zijn problemen verbonden in termen van kosten, haalbaarheid en dierenwelzijn. Net als bij dieren die overlast geven (hoofdstuk 2) kan men ook op preventie inzetten: de omgeving onaantrekkelijk maken voor wasberen.²⁹ Dit kan door te zorgen voor minder voedselaanbod in de vorm van menselijk afval.

Schurende kwesties

- Het doden van wasberen ligt maatschappelijk gevoelig omdat het aaibare dieren zijn en omdat er niet-dodelijke alternatieven bestaan;
- Ook de andere handelingsmogelijkheden zijn niet zonder problemen en uitdagingen, vanwege kosten, haalbaarheid en impact op het dierenwelzijn.

4.6 Reflectie en aanbevelingen

Voor de meeste ongewenste dieren in dit hoofdstuk staat van tevoren al vast dat ze gedood zullen worden. Eindagshaantjes, surplus-proefdieren, raskonijnen die niet aan de raskenmerkeneisen voldoen en surplusdieren in dierentuinen hebben geen nut voor de dierhouderijsystemen waarin ze geboren worden. Bij de wasbeer is het feit dat hij in de wet als ongewenste exoot aangemerkt is, op voorhand de reden om tot beheer en/of uitroeiing over te gaan. Veel Nederlanders vinden het pijnlijk dat dieren gedood worden omdat ze ongewenst zijn, zeker als dat kort na hun geboorte gebeurt en als het om grote aantallen dieren gaat. Die pijn lijkt verzacht te worden als de dode dieren een nuttig secundair doel dienen, zoals voedsel voor andere dieren. Het draagvlak voor het doden van ongewenste dieren hangt sterk af van de situatie: hoe belangrijk vindt men het primaire doel waarvoor deze dieren geproduceerd worden, om wat voor aantallen dieren gaat het, zijn er reële alternatieven, is de methode van doden snel en pijnloos, en is er een instantie die het dierenwelzijn rondom het doden bewaakt? Ook de aaibaarheid van de dieren kan een rol spelen. Alternatieven voor doden zijn in alle gevallen beschikbaar of denkbaar, maar roepen bijna altijd nieuwe vragen op over de praktische uitvoerbaarheid, financiële kosten en dierenwelzijn.

Samengevat zijn de schurende kwesties rondom het doden van ongewenste dieren:

- Fokdoelen die voor mensen relevant zijn, hebben als gevolg dat een deel van de nakomelingen niet voldoet aan het fokdoel en gedood wordt;
- Systeemdenken bepaalt de praktijk van het doden. Hierdoor wordt niet naar het individuele dier gekeken, maar naar de bijdrage van het dier aan het systeem;
- Er bestaat een spanning tussen collectieven van dieren en de waarde en belangen van individuele dieren. Keuzes om ecosystemen of dierpopulaties te beschermen, lijken ten koste te gaan van individuele (surplus)dieren.

Media-aandacht draagt bij aan het maatschappelijk debat over het doden van ongewenste (jonge) dieren. Daarbij krijgen echter niet alle ongewenste dieren evenveel aandacht. De casus van de raskonijnen heeft bijvoorbeeld alle ingrediënten om maatschappelijke verontwaardiging te veroorzaken. Het gaat om zeer aaibare dieren die vlak na de geboorte gedood worden om een reden die de meeste mensen weinig legitiem zullen vinden, namelijk een ongewenst uiterlijk. Bovendien dienen de gedode konijntjes in veel gevallen geen secundair doel. Toch is er voor dit onderwerp nauwelijks media-aandacht omdat het zich onder de radar afspeelt door het ontbreken van registratie. Het doden van surplusdieren in dierentuinen krijgt daarentegen regelmatig aandacht in de media en ligt maatschappelijk gevoelig, terwijl het hier verhoudingsgewijs om hele kleine aantallen gaat.

In het huidige publiek debat is niet altijd ruimte voor de complexiteit van de materie. Dat is deels te verklaren doordat het ingewikkeld kan zijn om een goed beeld te krijgen van alle dimensies van de zaak. Tegelijk kan dat geen vrijbrief zijn om de discussies te vereenvoudigen tot ogenschijnlijk simpele tegenstellingen. De realiteit is genuanceerd en het doden van ongewenste dieren vraagt om een zorgvuldig gesprek en een goede afweging. Bij eendagshaantjes zien we bijvoorbeeld dat doden met de shredder veel weerstand oproept, terwijl het een snellere methode is dan de huidige CO₂-methode. Ook de discussie over alternatieven voor doden is complex. Het in leven laten van dieren is binnen de huidige systemen niet altijd wenselijk voor de dieren zelf. Bij surplusdieren in dierentuinen en bij wasberen zien we bijvoorbeeld dat de alternatieven voor doden gepaard gaan met praktische bezwaren en risico's voor dierenwelzijn. Het doden van dieren wordt vaak besproken en beoordeeld in termen van dierenwelzijn, maar de argumenten verwijzen in de praktijk naar opvattingen over de waarde en beschermwaardigheid van dieren en de waarde van hun levensduur. De Wet dieren waarin doden als welzijnsneutraal beschouwd wordt (mits het op een snelle en pijnloze manier gebeurt), biedt slechts beperkt ruimte aan die overwegingen.

We bespraken in dit hoofdstuk ook dat het toezicht en de registratie niet in alle sectoren goed geregeld is. Degene die doodt, is niet altijd bevoegd, of er wordt geen bevoegdheid vereist. Dit wisselt sterk per casus: bij de wasbeer is het duidelijk wanneer er gedood mag worden, maar niet altijd door wie; bij eendagshaantjes zijn 'wanneer en wie' binnen het systeem helder georganiseerd; bij konijnen is dit alles veel minder helder en wordt minder gecontroleerd. Bij proefdieren zijn toezicht, uitvoering en registratie wettelijk verplicht, en moet diegene die doodt, bevoegd zijn.

Samenvattend komt de RDA tot de volgende kernaanbevelingen:

- 1) Onderzoek waar systemen aangepast kunnen worden om de geboorte van ongewenste dieren zoveel mogelijk te voorkomen en daarmee het doden van dieren te verminderen. Denk hierbij aan het aanpassen van fokdoelen: minder rigide fokdoelen opstellen zodat meer dieren aan de eisen voldoen (bijvoorbeeld bij raskonijnen), en het doden van dieren die niet voldoen aan de fokdoelen meewegen in het bepalen van de fokdoelen. Het doel moet zijn om minder vanuit het systeem te denken en meer vanuit het dier. Hier ligt een verantwoordelijkheid voor zowel de overheid als de sectorpartijen.
- 2) Verken via wetenschappelijk onderzoek welke aanpassingen in de fokkerij mogelijk zijn om het probleem van ongewenste dieren aan te pakken. Bijvoorbeeld meer moderne technologie inzetten zoals seksen in het ei bij eendagskuikens.
- 3) Verbeter als sectorpartijen (onder andere pluimvee, proefdieren en konijnen) de communicatie met het publiek, met als doel het complete verhaal makkelijk beschikbaar te maken, te verduidelijken waarom men de keuze maakt om te doden, en een discussie te starten over de reden van doelgerichte fok.
- 4) In sommige sectoren is betere registratie en toezicht door de overheid gewenst. De RDA raadt de overheid aan om systematisch te laten onderzoeken in welke sectoren meer regulering nodig is. Om de hierboven genoemde aanbevelingen te kunnen volgen, is het nodig om te weten om wat voor aantallen het gaat en op welke manier dieren worden gedood. Daarom is een goede registratie noodzakelijk.
- 5) Als het gaat om ongewenste wilde dieren, zet in op preventie door het onaantrekkelijk maken van de omgeving voor die diersoort, of door een bepaald gebied juist aantrekkelijk te maken zodat de dieren zich daar gaan vestigen. Dit laatste is echter geen optie als de dieren op basis van wet- of regelgeving als ongewenste exoten gezien worden. Overheden en natuurbeschermers kunnen een belangrijke rol spelen in deze manier van preventie.

Bronnen

1. Bokma M., Leenstra, F., 2010. *De afzetmarkt voor eendagshaantjes in beeld*. WUR Livestock Research, Lelystad. Rapport 382. 29 pp.
2. Leenstra, F., Munnichs, G., Beekman, V., van den Heuvel-Vromans, E., Aramyan, L., Woelders, H., 2008. *Het doden van eendagshaantjes, kan dat niet anders? Opvattingen van 'het publiek' over alternatieven voor het doden van eendagskuikens*. Wageningen UR, Lelystad. Rapport 142. 48 pp.
3. Warenwet: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001969/2021-07-01>.
4. Verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=celex%3A32009R1099>.
5. Pluimveeweb-artikel, 2021: <https://www.pluimveeweb.nl/artikel/384115-bedenkingen-of-niet-doden-eendagshaantjes-zoveel-ethischer-is/>. Bezocht op 25-03-2022.
6. Website Wytze Nauta Advies: <http://biologischefokkerij.nl/?p=83>. Bezocht op 25-03-2022.
7. Mueller, S., Kreuzer, M., Siegrist, M., Mannale, K., Messikommer, R.E., Gangnat, I.D.M., 2018. *Carcass and meat quality of dual-purpose chickens (Lohmann Dual, Belgian Malines, Schweizerhuhn) in comparison to broiler and layer chicken types*. *Poult Sci.* 97, 3325-3336.
8. Bijleveld, H., 2021. *Leghaantjes opfokken of geslachtsbepaling in broedei?* Boerderij.nl, 29-04-2021. Website bezocht op 22-03-2022.
9. Inovo-nieuwsbericht, 2021: <https://inovo.nl/news/in-ovo-awarded-e2-5-million-eu-grant/>. Bezocht op 25-03-2022.
10. Vilt.be-nieuwsbericht, 2021: <https://vilt.be/nl/nieuws/eerste-150000-kuikens-geboren-zonder-dater-haantjes-gedood-moeten-worden>. Bezocht op 25-03-2022.
11. Jumbo-nieuwsbericht, 2020: <https://nieuws.jumbo.com/persbericht/als-eerste-supermarktketen-in-nederland-introduceert-jumbo-eieren-zonder-eendagshaantjes/487/>. Bezocht op 25-03-2022.
12. Le Clercq, A., 2021. *Kentering in Europa: ook Duitsland verbiedt het afmaken van hanenkuikens*. *Volkskrant.nl*, 21-05-2021.
13. De Vries, I., 2021. *Duitsland en Frankrijk voor Europees verbod op doden haantjes*. *Nieuweoogst.nl*, 22-07-2021.
14. Eurogroupforanimals-artikel, 2021: <https://www.eurogroupforanimals.org/news/italy-moves-forward-ban-selective-culling-male-chicks>. Bezocht op 25-03-2022.
15. Van Rossum, M., 2021. *Tweede Kamer stemt voor eind aan doden eendagshaantjes*. *Nieuweoogst.nl*, 15-06-2021.
16. Gurung, S., White, D., Archer, G., et al., 2018. *Evaluation of Alternative Euthanasia Methods of Neonatal Chickens*. *Animals*. 8, 37.
17. NVWA, 2020. *Zo doende 2019. Jaaroverzicht dierproeven en proefdieren van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit*. NVWA, Utrecht. 50 pp.
18. Richtlijn 2010/63/EU van het Europees Parlement en de Raad van 22 september 2010 betreffende de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A32010L0063>.
19. NCad, 2016. *NCad advies Herplaatsing van voormalige proefdieren*. NCad, Den Haag. 64 pp.
20. Blom, H.J.M., Poelma, F.G.J., Verhave, P.S., de Leeuw, W.A., 2018. *Surplus-proefdieren, hergebruik en herplaatsing*. Instantie voor Dierenwelzijn, Utrecht. 6 pp.
21. Vink, D.J., Vinke, C.M., van Zeeland, Y.R.A., 2018. *Van koppelaar tot knuffelaar*. Universiteit Utrecht, Utrecht. 105 pp.
22. Besluit houders van dieren, Artikel 1.13: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2021-04-21#Hoofdstuk2>.
23. Richtlijn 1999/22/EG van de Raad betreffende het houden van wilde dieren in dierentuinen: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0022&from=NL>.

24. WUR-nieuwsbericht, 2017: <https://www.wur.nl/nl/nieuws/Rukt-de-wasbeer-op-in-Nederland.htm#:~:text=Er%20zijn%20momenteel%20nog%20geen,van%20levende%20dieren%20of%20pootafdrukken>. Bezocht op 25-03-2022.
25. RIVM-webpagina Baylisascaris procyonis: <https://www.rivm.nl/baylisascaris-procyonis>. Bezocht op 04-04-2022.
26. NVWA-webpagina Unielijst: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/invasieve-exoten/unielijst-invasieve-exoten>. Bezocht op 25-03-2022.
27. Europese Exotenverordening, artikel 17: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R1143&from=RO>.
28. Regeling natuurbescherming, artikel 3.30a: https://wetten.overheid.nl/BWBR0038668/2019-10-04#Hoofdstuk3_Titeldeel3.5_Artikel3.30a.
29. De Hoop, L., van der Loop, J., van Kleef, H.H., de Hullu, E., Leuven, R.S.E.W., 2016. Maatregelen voor het elimineren en beheersen van invasieve exoten van EU-belang in Nederland. Radboud Universiteit, Nijmegen. 154 pp.

5. Doden in het kader van dierziektebestrijding

Het ruimen van productiedieren in het kader van dierziektebestrijding is in Nederland inmiddels een bekend fenomeen. Bij ruimen wordt een koppel dieren gedood om transmissie naar andere koppels te voorkomen of de volksgezondheid te beschermen. Hoewel er wettelijke en procedurele regels zijn voor het ruimen van dieren, blijft het doden van grote aantallen gezonde dieren een gevoelige kwestie. De maatschappelijke acceptatie van het ruimingsbeleid wordt ook minder vanzelfsprekend doordat dierenwelzijn en de waarde van een dierenleven een steeds prominentere plaats krijgen in het publiek debat. In dit hoofdstuk bespreekt de RDA het beleid rondom besmettelijke dierziekten aan de hand van twee recente casussen. De RDA adviseert om voortdurend te investeren in de preventie van insleep en verspreiding van dierziekten, aandacht te geven aan de samenhang tussen wilde en gehouden dierpopulaties, vaccinatiestrategieën snel te implementeren en onderzoek te doen naar genetische resistentie tegen infectieziekten.

We definiëren ruimen in dit hoofdstuk als het doden van een koppel dieren ter bescherming van andere dieren, de maatschappij of ter voorkoming van een welzijnsprobleem bij de getroffen dieren.

5.1 Wet- en regelgeving

In de afgelopen 25 jaar kreeg Nederland te maken met uitbraken van klassieke varkenspest (KVP, in 1997 en 1998), mond-en-klauwzeer (MKZ, in 2001), vogelgriep door hoog pathogene aviaire influenza (HPAI, sinds 2003), Q-koorts (2007-2009) en SARS-CoV-2 bij nertsen (2020). Om de verspreiding van deze besmettelijke dierziekten zo snel mogelijk te stoppen, zijn miljoenen dieren geruimd op besmette bedrijven, buurtbedrijven, contactbedrijven en verdachte bedrijven. Het televisieprogramma Zembla meldde bijvoorbeeld in maart 2021 dat er voor de vogelgriep bijna een half miljoen dieren geruimd waren in vijf maanden tijd.¹ In 2017 ontstond een voedselveiligheidsprobleem door fipronil in kippeneieren, waarbij er in totaal 3,5 miljoen kippen gedood werden op pluimveebedrijven.

De EU heeft specifieke wetten en regels opgesteld voor een aantal dierziekten die een bedreiging kunnen vormen voor diergezondheid of de volksgezondheid, bijvoorbeeld voedselveiligheid of zoönotische infectieziekten. Deze regels omvatten een meldingsplicht en eisen op het gebied van diagnostiek en bestrijding. In Nederland is de meldingsplicht voor een aantal dierziekten vastgelegd in artikel 5.3 van de Wet dieren.² Om tot verplichte ruiming over te kunnen gaan, moet een infectieziekte behalve meldingsplichtig ook bestrijdingsplichtig zijn. Binnen de EU is afgesproken dat een aantal dierziekten en zoönosen bestrijdingsplichtig zijn, waaronder KVP, MKZ en HPAI. In Nederland is de bestrijdingsplicht een maatregel op grond van artikel 5.4 van de Wet dieren.

Bestrijdingsplichtige dierziekten moeten bestreden worden volgens de Europese verordening 2016/429³, die uitgewerkt is in nationale beleidsdraaiboeken van het ministerie van LNV. Zo'n draaiboek is een gedetailleerde handleiding voor een effectief en zorgvuldig optreden van dit ministerie. De Nederlandse draaiboeken worden regelmatig geactualiseerd naar aanleiding van evaluaties van recente uitbraken, veranderende regelgeving en nieuwe inzichten. De meeste recente versies zijn terug te vinden op de website van de rijksoverheid.⁴ Deze beleidsdraaiboeken vormen de basis voor de uitvoeringsdraaiboeken van de NVWA⁵, die verantwoordelijk is voor de bestrijding van bestrijdingsplichtige dierziekten.

Het ruimen van productiedieren vanwege MKZ in 2001 en vogelgriep in 2003 heeft geleid tot een betere bewustwording rondom het welzijn van de dieren en de communicatie over het grootschalig doden van dieren. Er is onderzoek uitgevoerd naar methoden om bedrijven te ruimen op een manier die de negatieve gevolgen voor mens en dier zo klein mogelijk maken. Bovendien is in 2017 een permanente welzijnscommissie ingesteld om dierenwelzijn tijdens het ruimen te monitoren. Deze welzijnscommissie bestaat op dit moment uit acht leden die door de verantwoordelijke bewindspersoon van LNV benoemd zijn.⁶ Zij houden toezicht bij een uitbraak van een besmettelijke ziekte en controleren de gevolgen van ruimingsactiviteiten en andere bestrijdingsmaatregelen voor het dierenwelzijn.⁶ De commissie rapporteert haar bevindingen en eventuele aanbevelingen wekelijks aan de verantwoordelijke bewindspersoon.

5.2 Pluimvee en vogelgriep

Hoog-pathogene aviaire influenza is een besmettelijke virusziekte die de laatste jaren regelmatig in ons land opduikt. De formele definitie van een HPAI is: een Influenza A-virus dat bij experimentele infectie van acht kippen binnen tien dagen leidt tot sterfte in tenminste zes van de acht dieren. Tot het begin van deze eeuw werd HPAI vooral door transport van besmette gehouden dieren of dierproducten binnengebracht. Recent is echter een nieuwe epidemiologische situatie ontstaan. Naast laag pathogene aviaire influenza (LPAI) stammen zijn nu ook HPAI-stammen veelvuldig in wilde vogelpopulaties endemisch aanwezig. Eenden en wilde watervogels kunnen met HPAI besmet zijn zonder ernstige ziekteverschijnselen. Er zullen dus vaker uitbraken van HPAI plaatsvinden in de Nederlandse pluimveesector. Kippen, kalkoenen en vleeskuikens worden ernstig ziek van een HPAI-infectie en sterven dan massaal. Het snel ruimen van geïnfecteerde koppels kan dus welzijnsproblemen bij de getroffen dieren voorkomen. In zeldzame gevallen kunnen mensen ook geïnfecteerd raken met het aviaire influenzavirus. Dit is tot nu toe uitsluitend gebeurd bij direct en intensief contact met besmette vogels. Er bestaat een klein risico dat het HPAI-virus in een geïnfecteerd mens muteert tot een variant die van mens op mens overgedragen kan worden. Dit kan leiden tot een griepandemie.

De bestrijding van HPAI bij pluimvee is vastgelegd in de Europese verordening 2020/687.⁷ Ook bij infecties met bepaalde typen LPAI (die mogelijk kunnen muteren in HPAI) besluit men om koppels te ruimen in pluimveedichte gebieden. Bij een verdenking op een HPAI-infectie start een proces van klinische beoordeling, diagnostiek en bedrijfssluiting. Bij een positieve diagnose volgt de ruiming van het bedrijf. De verschillende stappen zijn vastgelegd in het beleidsdraaiboek aviaire influenza⁸:

- Een verdenking wordt meestal gemeld door de dierhouder, de dierenarts of een diagnostisch laboratorium met een pathologiefaciliteit;
- Na deze melding gaat een expert team naar het bedrijf. Dit team bestaat uit drie dierenartsen, van de NVWA, de Gezondheidsdienst voor Dieren (Royal GD) en de praktiserend dierenarts van het getroffen bedrijf;
- Het team kan op basis van de klinische verschijnselen besluiten om monsters te nemen en het bedrijf af te sluiten;
- Wageningen Bio Veterinary Research (WBVR) test de monsters op HPAI;
- Bij een positieve diagnose gaat de NVWA over tot ruiming van het bedrijf volgens een vast protocol;
- Men doodt de kippen door de hele stal te vergassen met CO₂. Gerritzen concludeerde in 2006 in een promotieonderzoek dat dit een snelle en veilige methode is met een minimaal effect op dierenwelzijn.⁹ Vergeleken met het vangen en vergassen in losse gascontainers, leidt vergassen in de stal tot minder stress bij de dieren en minder blootstelling van het personeel aan een mogelijk zoönotisch virus;

- Het destructiebedrijf Rendac vervoert de karkassen in verzegelde apparatuur naar een destructiefaciliteit. Daarna wordt het bedrijf schoongemaakt en gedesinfecteerd;
- In een straal van respectievelijk drie en tien kilometer rond het bedrijf worden een beschermingszone en een bewakingszone aangewezen. Voor bedrijven in de bewakingszone gelden beperkende maatregelen voor het vervoer van dieren en dierlijke producten. Bedrijven in de beschermingszone krijgen een vervoersverbod en worden getest op HPAI. Zij worden dagelijks beoordeeld op basis van centraal verzamelde bedrijfsdata en klinische verschijnselen. Preventieve ruiming van bedrijven dichtbij besmette bedrijven gebeurden in Nederland vroeger vrijwel standaard. Tegenwoordig wacht men laboratoriumresultaten af en gebruikt men wetenschappelijke risicoanalyses en berekeningen (met verspreidingsmodellen) om te bepalen of er geruimd moet worden. Het beleid bestaat naast ruimen uit aanvullende maatregelen zoals noodvaccinatie, vervoersverboden en verscherpte hygiënemaatregelen op bedrijven. Die kunnen uit oogpunt van effectiviteit van bestrijding aangepast worden aan specifieke situaties en omstandigheden;
- Herpopulatie van de stallen kan plaatsvinden als de regio een zekere periode vrij van infecties geweest is.

Alternatieven voor ruimen

De alternatieven voor ruimen liggen enerzijds op het vlak van preventie met strikte hygiëne-protocollen en het voorkómen van insleep vanuit de wilde vogelpopulaties. Door verbetering van de bedrijfshygiëne en verhoging van de professionaliteit van de pluimveehouders zijn in de afgelopen decennia al belangrijke preventieve stappen gezet.¹⁰ Toch gaf de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid (EFSA) in 2017 aan dat verdere verbetering van de bedrijfshygiëne op pluimveebedrijven belangrijk is om introductie van AI te voorkomen.¹¹ Door de verbeterde monitoring en snelle aanpak van infecties in gehouden pluimvee worden de uitbraken tegenwoordig snel opgespoord en blijven ze qua omvang beperkt tot één of enkele getroffen bedrijven. Mogelijk is het ruimen van niet-geïnfecteerde koppels te beperken door bedrijven in een straal van één kilometer in quarantaine te plaatsen en intensief op klinische verschijnselen te monitoren.

Om de impact van HPAI-infecties te beperken, is het belangrijk om veel aandacht te blijven besteden aan het voorkómen van insleep vanuit de wilde vogelpopulaties. De monitoring in wilde vogelpopulaties kan verder verbeterd worden, zodat snel duidelijk is waar het virus circuleert, bijvoorbeeld door meer te monitoren in levende populaties, een netwerk van monitoringssites op te richten en een verdere uitwisseling van data tussen West-Europese landen te realiseren. Daarnaast is het noodzakelijk om de risico's van contact tussen wilde vogelpopulaties en gehouden vogelpopulaties te beheersen en waar nodig te verminderen. Volgens het beleidsdraaiboek kan de verantwoordelijke bewindspersoon bij dreiging van HPAI een ophokplicht instellen.^{12,13} Dit wordt gezien als een belangrijke preventiemaatregel, om te voorkomen dat wilde vogels HPAI overbrengen op pluimvee in een buitenuitloop. Ophokken heeft uiteraard wel gevolgen voor dierenwelzijn doordat opgehokte dieren minder bewegingsruimte hebben. In de toekomst zou men in de ruimtelijke ordening bij de inrichting van natuurgebieden en veehouderijbedrijven rekening moeten houden met de mogelijke insleep van infectieziekten vanuit wilde vogelpopulaties, bijvoorbeeld door geen nieuwe pluimveebedrijven te positioneren rondom waterrijke gebieden of geen nieuwe waterrijke natuur te creëren in gebieden met veel pluimveebedrijven. Dit wordt ook aanbevolen in een rapport over zoönosen dat in 2021 uitkwam.¹⁴ Ook een lagere dichtheid van pluimveebedrijven (dus grotere afstand tussen individuele bedrijven) verlaagt mogelijk het risico op verspreiding.

Preventief vaccineren van gehouden dieren zou ook een alternatief voor ruimen kunnen bieden. De EU had in eerste instantie een non-vaccinatiebeleid voor AI, MKZ en KVP omdat de voordelen van preventief vaccineren niet opwogen tegen de nadelen van exportbeperking van voedselproducten van gevaccineerde dieren. De Europese diergezondheidsverordening (Vo (EU) 2016/429)³ geeft de mogelijkheid om te vaccineren tegen bestrijdingsplichtige ziekten zoals HPAI, zowel preventief als ter bestrijding. Ruim twintig jaar geleden heeft men dit beleid versoepeld naar aanleiding van maatschappelijke weerstand tegen massaal ruimen. Onder strenge voorwaarden zijn noodvaccinaties nu toegestaan. Praktisch gezien is dit vooral georganiseerd voor de aanpak van uitbraken van MKZ en KVP. Vaccinaties tegen AI worden momenteel (begin 2022) nog niet toegepast bij uitbraken. De voorwaarden voor deze vaccinatie worden momenteel door de EU in afstemming met de lidstaten uitgewerkt in nadere regelgeving.¹⁵ Lidstaten kunnen de EU om ontheffing vragen om preventief tegen AI te mogen vaccineren. Dit is in het verleden gedaan voor dierentuinen, hobbypluimveehouders en commerciële pluimveebedrijven met uitloop. Dierentuinen hebben veel gebruik gemaakt van deze mogelijkheid, maar commerciële pluimveebedrijven niet of nauwelijks. In Nederland wordt nu een proef voorbereid met AI-vaccins onder gecontroleerde omstandigheden.¹⁶ Naast vaccinatie van gehouden pluimvee is vaccinatie van residente wilde vogelpopulaties ook het overwegen waard. De RDA adviseert om hier verder onderzoek naar te starten (zie 5.4).

Tot slot kan men bij preventie ook denken aan het selecteren op infectiegevoeligheid. Er bestaan verschillen in infectiegevoeligheid en klinische verschijnselen tussen verschillende soorten vogels.¹⁷ Over het algemeen laten eenden bijvoorbeeld minder of geen klinische verschijnselen zien bij infecties met aviaire influenzavirussen. Genetische verschillen in infectiegevoeligheid en ernst van de ziekteverschijnselen kunnen mogelijkheden bieden om via selectie de resistentie van pluimvee te verhogen.

5.3 Nertsen en het coronavirus

Hoewel een verbod op het fokken van pelsdieren gepland stond voor januari 2024, telde Nederland toen het SARS-CoV-2-virus in 2020 ons land bereikte nog ruim honderd nertsbedrijven. Deze pelsdieren bleken vatbaar voor het coronavirus. Op meerdere bedrijven raakten nertsen besmet door mensen. Op twee bedrijven was het aannemelijk dat er na de introductie op het bedrijf besmettingen van nerts op mens plaatsgevonden hadden.¹⁸ Op 20 mei 2020 werd SARS-CoV-2-infectie daarom aangewezen als een besmettelijke dierziekte met meldingsplicht. Kort daarna besloten ministerie VWS en LNV besmette bedrijven te ruimen.¹⁸ Hiermee ontstond de mogelijkheid om gepaste maatregelen te treffen, inclusief een vervoersverbod en het doden van zieke en verdachte dieren op grond van artikel 22 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren.

Vervolgens zijn alle nertsbedrijven in Nederland onderworpen aan een eenmalige serologische screening en een *early warning*-systeem met de volgende onderdelen:

- Wekelijks werden nertsen die op een bedrijf gestorven waren op SARS-CoV-2 onderzocht met een PCR-test;
- Bij een positieve PCR test vond bevestiging plaats bij WBVR;
- Bij bevestiging van de coronabesmetting besloot het ministerie van LNV tot ruiming van het bedrijf;
- Onder toezicht van de NVWA voerden medewerkers van het nertsbedrijf de ruiming uit door vergassen met koolstofmonoxide in zogenaamde gaskisten. Daarna werd het bedrijf schoongemaakt en gedesinfecteerd;
- Het destructiebedrijf Rendac vervoerde de karkassen in verzegelde apparatuur naar de destructiefaciliteit.

Op basis van een advies van het *Outbreak management team zoönosen* heeft het kabinet uiteindelijk besloten om het voor 2024 geplande verbod op de pelsdierhouderij te vervroegen.¹⁸ Vanaf 8 januari 2021 geldt een verbod om nertsen te houden voor bontproductie. Sinds begin december 2020 staan daarom alle Nederlandse nertsbedrijven leeg. Besmette bedrijven zijn geruimd en niet-besmette bedrijven zijn na het pelzen van de laatste dieren gestopt.

5.4 Reflectie en aanbevelingen

Productiedieren worden in Nederland geruimd als zij een gevaar vormen voor de gezondheid van andere dieren (bijvoorbeeld AI, KVP en MKZ), de volksgezondheid (bijvoorbeeld fipronil en Q-koorts) of een combinatie van beide (SARS-CoV-2 en HPAI). Het snel ruimen van besmette koppels is wenselijk vanuit het oogpunt van dierenwelzijn als dieren hinder ondervinden van de ziekte. Tijdens de fipronil-affaire was het ruimen van de dieren geen wettelijke verplichting. Maar omdat eieren en vlees met het oog op de volksgezondheid niet meer voor menselijke consumptie verkocht mochten worden, besloten veel veehouders zelf om dieren te ruimen om grote financiële schade te voorkomen.

Zoals we in de voorbeelden in dit hoofdstuk besproken hebben, is ruimen wettelijk en procedureel uitgebreid geregeld met verordeningen en draaiboeken. Daarnaast bestaat er een permanente welzijnscommissie die tijdens het ruimen toezicht houdt op dierenwelzijn. Het snel doden van dieren in geïnfecteerde populaties voorkomt veel dierenwelzijnsissues. Maar het proces van ruimen kan ook dierenwelzijnscomplicaties en -risico's met zich meebrengen. Ondanks alle maatregelen zal het ruimen onrust en stress veroorzaken bij de betrokken dieren. Daarom zijn de welzijnscommissie en andere deskundigen continu bezig met controle en verbetering van dodingsmethoden. Ook blijven andere zaken rondom dierziektebestrijding door ontwikkelen, zoals het niet langer meer verplicht stellen van standaard ontruiming bij een HPAI besmetting en de ontwikkeling van nieuwe AI-vaccins. Deze ontwikkelingen gaan snel, waardoor veel van de aanbevelingen die de RDA in 2018 deed met betrekking tot het ruimings- en vaccinatiebeleid bij dierziekte uitbraken¹⁹ inmiddels aandacht hebben.

Desondanks blijft het doden van grote aantallen gezonde dieren een (media-)gevoelige kwestie die weerstand oproept. Het draagvlak voor ruimen van dieren hangt mede af van de grootte van de bedreiging voor de mens. Een bedreiging van de volksgezondheid is de meest geaccepteerde reden om te ruimen. De media stellen de diervriendelijkheid en de effectiviteit van de gebruikte dodingsmethoden regelmatig ter discussie. De afgelopen jaren zijn bijvoorbeeld videobeelden van het doden van dieren met koolstofmonoxide of koolstofdioxide in gaskisten verschenen en die gaven veel commotie.²⁰ Ook het functioneren van de welzijnscommissie werd bekritiseerd. Dit illustreert dat de procedures weliswaar in draaiboeken staan die met de betrokkenen zijn afgestemd, maar dat dit geen garanties geeft voor maatschappelijk draagvlak op het moment dat er daadwerkelijk geruimd moet worden. Transparante communicatie en een open dialoog in 'vredetijd' zijn daarom noodzakelijk.

Bij MKZ is in Nederland en Europa insleep vanuit andere gehouden dieren of dierproducten de belangrijkste oorzaak van infectietransmissie. Bij AI, KVP maar ook Afrikaanse varkenspest zijn niet-gehouden dierpopulaties de belangrijkste infectiebron. Dit betekent dat de samenhang en contactmogelijkheden tussen gehouden en wilde dierpopulaties meer aandacht verdient. Ook de insleep van infectieziekten van de humane populatie naar dierpopulaties blijkt een rol te spelen. De inzet van vaccinatie in gehouden (en mogelijk ook in wilde) dierpopulaties verdient aandacht. Door vaccinatie kan de infectiedynamiek in populaties veranderd worden. In veel gevallen vermindert

vaccinatie de ernst van klinische verschijnselen en verbetert vaccinatie het welzijn van de geïnfecteerde dieren substantieel. De belangrijkste reden om in het geval van deze infectieziekten vaccinatie te gebruiken is echter het verminderen van transmissie. Vaccinatie zou binnen en tussen bedrijven moeten leiden tot een R-waarde onder de 1. (De R-waarde, of reproductiegetal, is het aantal dieren dat besmet kan worden door een individu.) Momenteel (2022) wordt onderzoek gedaan naar met name de effectiviteit van AI-vaccins ten aanzien van de reductie van transmissie.

Samenvattend komt de RDA tot de volgende kernaanbevelingen:

- 1) Investeer voortdurend in de preventie van insleep en verspreiding van infectieziekten. Zorg daarbij dat de geldende maatregelen aangepast worden aan de actuele situatie. Door de veranderende epidemiologie van vogelgriep is het nu bijvoorbeeld noodzakelijk om insleep vanuit wilde vogelpopulaties actief te voorkomen. Dit geldt ook voor de insleep van Afrikaanse varkenspest vanuit wilde zwijnenpopulaties naar varkensbedrijven.
- 2) Besteed in onderzoek en beleid meer aandacht aan de samenhang en contactmogelijkheden tussen gehouden en wilde dierpopulaties. Wilde dierpopulaties blijken namelijk steeds vaker de bron van uitbraken van infecties in populaties van gehouden dieren.
- 3) Implementeer op korte termijn vaccinatiestrategieën in gehouden dierpopulaties, en mogelijk ook in wilde dierpopulaties. Vaccinatie is met name waardevol om de infectiedynamiek in populaties te veranderen (R-waarde verlagen) en kan daarnaast in veel gevallen de ernst van klinische verschijnselen verminderen en daarmee het welzijn van de dieren verbeteren.
- 4) Verzamel via wetenschappelijk onderzoek kennis over de genetische basis van verschillen in infectiegevoeligheid en ziekteverloop tussen en binnen de verschillende soorten wilde vogels en pluimvee. Mogelijk kan deze kennis in de toekomst toegepast worden om dieren te fokken die meer resistent zijn tegen infectieziekten zoals vogelgriep. Dit zou een onderdeel kunnen zijn van de oplossing van veel problemen op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid.

Bronnen

1. Zembla-nieuwsbericht, 2021: <https://www.bnnvara.nl/zembla/artikelen/bijna-half-miljoen-dieren-geruimd-in-5-maanden-vanwege-vogelgriep>. Bezocht op 25-03-2022.
2. Wet dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2021-07-01>.
3. Europese diergezondheidsverordening: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=CELEX%3A32016R0429>.
4. Rijksoverheid-webpagina Beleidsdraaiboeken dierziekten: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/diergezondheid/bestrijding-dierziekten/beleidsdraaiboeken-dierziekten>. Bezocht op 25-03-2022.
5. NVWA-webpagina Draaiboeken dierziektebestrijding: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/dierziekten/regelgeving-en-draaiboeken/draaiboeken-dierziektebestrijding>. Bezocht op 25-03-2022.
6. Instellingsbesluit Welzijnscommissie Dierziekten: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0040421/2017-12-22>.
7. Gedelegeerde Verordening (EU) 2020/687 van de Commissie van 17 december 2019 tot aanvulling van Verordening (EU) 2016/429 van het Europees Parlement en de Raad wat regels voor de preventie en bestrijding van bepaalde in de lijst opgenomen ziekten betreft: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020R0687&from=EN>.
8. Directie Dierlijke Agroketens en Dierenwelzijn Ministerie van Economische Zaken, 2013. *Beleidsdraaiboek Aviaire Influenza - versie 2.0 - september 2013*. Ministerie van Economische Zaken, Den Haag. 201 pp.
9. Gerritzen, M., 2006. Acceptable methods for large scale on-farm killing of poultry for disease control. Proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht. 88 pp.

10. Bouwstra, R., Fabri, T., van den Broek, K., Santman-Berends, I., Bataille, H., Elbers, A., 2016. *Samenvattende notitie: vergelijking pluimveesector 2003 met 2015*. Gezondheidsdienst voor Dieren, Deventer. 3 pp.
11. EFSA Panel on Animal Health and Welfare (AHAW), More, S., Bicout, D., *et al.*, 2017. *Avian influenza*. EFSA Journal. 15(10), 4991.
12. Website Deskundigengroep dierziekten: <http://www.deskundigengroepdierziekten.nl/>. Bezocht op 25-03-2022.
13. Bijvoorbeeld: Rijksoverheid-nieuwsbericht, 2020: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/10/22/landelijke-ophokplicht-voor-commercieel-gehouden-pluimvee>. Bezocht op 25-03-2022.
14. Bekedam, H., Stegeman, A., de Boer, F., *et al.*, 2021. *Zoönosen in het vizier*. Expertgroep zoönosen, Den Haag. 167 pp.
15. Kamerstuk 29 683, 2013: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29683-166.html>.
16. Scharenborg, M., 2021. *Voor einde jaar test met vaccin tegen vogelgriep*. Pluimveeweb.nl, 29-10-2021. Bezocht op 25-03-2022.
17. Evseev, D., Magor, K.E., 2019. *Innate Immune Responses to Avian Influenza Viruses in Ducks and Chickens*. Vet Sci. 6(1):5.
18. COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, 2021. *Evaluatie SARS-CoV-2 bij nertsen*. COT, Den Haag, 28 pp.
19. RDA, 2018. *Ruimings- en vaccinatiebeleid bij uitbraken van dierziekten*. RDA, Den Haag. 24 pp.
20. Bijvoorbeeld: <https://www.youtube.com/watch?v=9-NrpshuRfs>.

6. Doden voor menselijk nut

Dieren die gedood worden voor menselijk nut vormen verreweg de grootste categorie in deze zienswijze. Het onderwerp varieert van het doden van productiedieren, vis en wild voor consumptie tot het doden van proefdieren voor wetenschappelijk of toxicologisch onderzoek. Hoewel de meeste Nederlanders het doden van dieren voor menselijk nut legitiem vinden, ontstaat in de maatschappij steeds vaker discussie over de vraag of we dieren überhaupt voor dit doel mogen doden en over de manier waarop het doden gebeurt. Vanwege de grote omvang van dit onderwerp, concentreert de RDA zich in dit hoofdstuk op een deelonderwerp, namelijk het welzijn van productiedieren op hun laatste levensdag. Dankzij innovaties en investeringen van de betrokken bedrijven heeft een deel van de sector verbeteringen door kunnen voeren op het gebied van dierenwelzijn, maar een ander deel niet. De RDA constateert dat er verdere verbeteringen mogelijk en gewenst zijn op het gebied van samenwerking en uitwisseling, onderzoek en innovatie, en regelgeving en toezicht.

Onder dieren die voor menselijk nut gedood worden, verstaan wij: dieren waarbij voordat ze gefokt worden al bedacht is dat ze voor menselijk nut gedood zullen worden. Wij richten ons in dit hoofdstuk op het doden van productiedieren in de veehouderij, met name op pluimvee en varkens (vanwege de grotere aantallen geslachte dieren in die sectoren). In kaders benoemen we kort een aantal zaken die spelen bij vissen, proefdieren en insecten.

6.1 De laatste dag

Bij productiedieren staat van tevoren vast dat ze gedood zullen worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de varkens, kippen en runderen die mensen houden voor de productie van vlees, maar ook voor het melkvee en de legkippen die we houden voor de productie van melk en eieren. We gaan hier niet (zoals in sommige andere hoofdstukken) in op argumenten voor de beslissing om te doden, maar beschouwen dit als een maatschappelijk gegeven: er worden dieren gedood. Een zorgvuldige reflectie op en gesprek over de wenselijkheid daarvan gaat voorbij aan het doel en de haalbaarheid van deze zienswijze. Daarom richten ons in dit hoofdstuk op het welzijn van productiedieren op hun laatste levensdag. Ter inventarisatie van wat hier zoal speelt, hebben we veertien interviews gehouden met in totaal negentien personen afkomstig uit de wetenschap, overheden, bedrijfsleven en ngo's (zie colofon). Dit hoofdstuk bevat diverse stellingen en constatering die we baseren op deze interviews, zonder specifiek naar bepaalde personen te verwijzen.

Jaarlijks worden in Nederland volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek zeshonderd miljoen kippen en ander pluimvee, zestien miljoen varkens en drie miljoen runderen, kalveren en schapen voor het vlees geslacht.¹ De Nederlandse vleessector bestaat deels uit internationaal georiënteerde bedrijven. De meeste Nederlanders eten graag vlees, zuivel en eieren en accepteren het doden van dieren voor deze producten. Desondanks bestaan er toenemende maatschappelijke zorgen over de gang van zaken op de laatste levensdag, bijvoorbeeld het transport naar het slachthuis en het verdoven bij het slachten van de dieren.

Een deel van de bedrijven in de sector innoveert en investeert in aanpassingen die dierenwelzijn bevorderen. Zij verlagen bijvoorbeeld de stressniveaus van varkens met bepaalde technieken of brengen pluimvee buiten bewustzijn met een nieuwe verdovingstechniek met CO₂ waarbij de dieren niet meer uit het krat hoeven te worden gehaald (zie 6.5). Maar de RDA ziet tegelijkertijd ook dat een ander deel van de bedrijven in de sector niet kan of niet wil investeren, weinig oog lijkt te hebben voor dierenwelzijn en daar niet of nauwelijks op lijkt te worden aangesproken.

6.2 Van boerderij tot slachthuis

Waar het vroeger gebruikelijk was om dieren op de boerderij te slachten, is dit anno 2022 uitzonderlijk. Tegenwoordig gebeurt het slachten in Nederland vrijwel uitsluitend in slachthuizen, waar de voedselveiligheid door regelgeving beter kan worden gegarandeerd. In 2018 telde Nederland 209 erkende slachthuizen, waarvan 179 roodvleesslachthuizen (voor runderen, varkens, schapen, geiten en paarden) en 30 slachterijen voor pluimvee.² In de meeste sectoren bestaat het traject van de boerderij tot en met het slachthuis uit de volgende stappen: verzamelen van de dieren, opladen, vervoeren (eventueel via een verzamelplaats), aankomst op de slachterij, uitladen, wachten, verplaatsen, verdoven en verbloeden. Grotere dieren zoals varkens en runderen moeten zelfstandig de vrachtwagen in- en uitlopen. Kleinere dieren zoals kippen en konijnen worden in containers vervoerd. Daartoe worden zij eerst op de boerderij door een vangploeg gevangen en in de containers gestopt.

Wetten en regels

Het traject van boerderij tot en met het slachthuis is omgeven door allerlei wetten en regels, die zowel dierenwelzijn als de voedselveiligheid en arbeidsomstandigheden van het betrokken personeel bewaken (zie Tabel 1 voor regels rondom dierenwelzijn). Voor dierenwelzijn en voedselveiligheid is de NVWA het belangrijkste toezichthoudend orgaan. Daarnaast is de NVWA ook verantwoordelijk voor het uitvoeren van de levende keuring (*ante mortem* keuring) en de karkaskeuring (*post mortem* keuring). De levende keuring van pluimvee en konijnen kan men op boerderijniveau uitvoeren, dus de gehele koppel dieren in één keer. Bij de levende keuring van roodvleesdieren keurt een NVWA-dierenarts alle dieren individueel. Deze keuring is met name bedoeld om te bepalen of de dieren ‘slachtwaardig’ zijn (voedselveiligheid en diergezondheid).

Tabel 1. Wettelijke basis voor de eisen voor dierenwelzijn bij het aanvoeren, afladen, verplaatsen, onderbrengen, fixeren, bedwelmen en doden van hoefdieren en gekweekt wild in een slachthuis (Bron: NVWA³).

EU-regelgeving

- Verordening (EG) nr. 1/2005 inzake de bescherming van dieren tijdens het vervoer;
- Verordening (EG) nr. 1099/2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden;
- Verordening (EG) nr. 852/2004;
- Verordening (EG) nr. 853/2004;
- Verordening (EG) nr. 2017/625;
- Verordening (EG) nr. 2019/627.

Nationale regelgeving

- Wet dieren;
- Besluit en Regeling houders van dieren;
- Besluit en Regeling handhaving en overige zaken Wet dieren;
- Beleidsregels dierenwelzijn 2009.

Na het doden van de dieren keuren keuringsassistenten het karkas en alle organen. In pluimvee-slachterijen wordt dit gedaan door medewerkers in dienst van het bedrijf of externen die het bedrijf inhuurt. In de roodvleesslachterijen voert de onafhankelijke organisatie KDS (Kwaliteitsdienst Dierlijke Sector) de *post mortem* keuring uit, onder continu toezicht en verantwoordelijkheid van een NVWA-dierenarts. Deze *post mortem* keuring richt zich op voedselveiligheid, diergezondheid en hygiëne van het slachtproces. Bij (middel)grote slachthuizen is het wettelijk verplicht dat er een dierenarts van de NVWA aanwezig is. In 2018 was dit bij 23 van de 179 roodvleesslachthuizen het geval. Of een slachthuis onder permanent toezicht staat, hangt af van meerdere factoren.

De belangrijkste factor is het slachtvolume; andere factoren zijn onder meer de vraag of het slachthuis op alle dagen van de week slacht en de bandsnelheid. Deze slachthuizen met permanent toezicht slachten samen ongeveer negentig procent van de roodvleesdieren in Nederland.⁴ Daarnaast hebben grote en middelgrote slachthuizen ook minimaal een eigen *animal welfare officer* in dienst, die het dierenwelzijn bewaakt.

Ritueel slachten

De wet- en regelgeving schrijft voor dat dieren in principe bedwelmd moeten worden voorafgaand aan het doden. Het onbedwelmd doden van schapen, geiten, runderen en pluimvee bij ritueel slachten betreft een zeer specifieke situatie met bijbehorende overwegingen. Tussen de Nederlandse overheid en de betrokken religieuze gemeenschappen is hierover in 2012 een convenant⁵ afgesloten, dat in 2021 geëvalueerd is. Het convenant en een addendum⁶ zijn overgenomen in het Besluit houders dieren⁷ uit 2018. Met uitzondering van het bedwelmen dient bij ritueel slachten voor het hele traject van boerderij tot slachthuis aan de normale wet- en regelgeving te worden voldaan. Daarom hebben we in deze zienswijze het ritueel slachten niet als zelfstandig thema uitgewerkt.

Het Europese Hof heeft recent uitgesproken dat EU-lidstaten het onbedwelmd doden mogen verbieden of aan beperkingen mogen onderwerpen.⁸ De toegenomen aandacht voor het welzijn van dieren in de maatschappij vraagt om een nieuwe beoordeling van onbedwelmd slachten. Zolang onbedwelmd slachten in Nederland niet verboden is, gaat de voorkeur uit naar reversibel bedwelmen, of anders direct na het aansnijden van het dier alsnog bedwelmen, en naar het beperken van het aantal onbedwelmd te slachten dieren tot wat nodig is voor de betrokken religieuze gemeenschappen.

Varkens en kippen

Het merendeel van de dieren die in Nederland gedood worden voor de productie van vlees bestaat uit varkens en kippen. Er is gedetailleerde wet- en regelgeving en daarnaast werken deze sectoren aan aanvullende protocollen. De inspanningen die verricht worden om de protocollen te ontwikkelen en te implementeren lopen echter sterk uiteen tussen bedrijven. Een deel van de bedrijven in deze sectoren heeft de afgelopen jaren ook geïnvesteerd in het verzamelen van kennis en kunde rondom dierenwelzijn op de laatste levensdag. Met die kennis kunnen bijvoorbeeld analyses uitgevoerd worden. Een voorbeeld daarvan is een camerasysteem dat ontwikkeld is voor een betere monitoring van het dierenwelzijn in slachthuizen.⁹ Dergelijke ontwikkelingen zijn echter nog zeker geen gemeengoed in deze sectoren.

Voor varkens en kippen heeft de EFSA recent vier rapporten uitgebracht over het welzijn in Europese slachterijen.¹⁰⁻¹³ Tabel 2 geeft een overzicht van de belangrijkste risico's die in deze rapporten genoemd worden. Dit zijn de meest voorkomende risico's binnen Europa; ze vormen niet in ieder land in dezelfde mate een risico. In Nederland werken de sectoren al geruime tijd samen met diverse betrokkenen om deze risico's te verlagen. Dit heeft bij een aantal bedrijven tot aanwijsbare verbeteringen geleid in het welzijn van productiedieren op de laatste levensdag, bijvoorbeeld de meer-fasen CO₂-bedwelming bij pluimvee die we bespreken in 6.5. Deze voorhoedebedrijven in de Nederlandse slachterijketen mogen zich ook binnen Europa rekenen tot de voorlopers op het gebied van dierenwelzijn. Op een aantal punten uit Tabel 2 is in Nederland nog wel duidelijk ruimte voor verbetering. Soms in de gehele sector, soms bij specifieke bedrijven. Een deel van deze punten zullen we behandelen in de rest van dit hoofdstuk.

Tabel 2. Meest genoemde risicopunten met betrekking tot dierenwelzijn bij Europese slachterijen voor varkens en pluimvee volgens de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid EFSA.*

Phase	Hazard identification for slaughter	
	Pigs	Poultry
Arrival	<ul style="list-style-type: none"> • Prolonged waiting time to unloading; • Extreme weather conditions; • Water deprivation too long. 	<ul style="list-style-type: none"> • Prolonged waiting time to unloading; • Poor environmental temperature; • Overstocking (density).
Unloading	<ul style="list-style-type: none"> • Improper design of unloading area; • Improper handling; • Animal not fit for transport. 	<ul style="list-style-type: none"> • Rough handling leading to fear and physical injuries (personnel); • Container tilting and birds bunching.
Lairage	<ul style="list-style-type: none"> • Water deprivation too long; • Mixing of unfamiliar animals; • Inappropriate design of the lairage area. 	<ul style="list-style-type: none"> • Poor temperature (environment); • Poor air movement, ventilation; • Poor humidity.
Handling and moving of animals	<ul style="list-style-type: none"> • Inappropriate handling; • Poor daily management of facility (slippery, dirty, wet); • Inappropriate design of gateway. 	<ul style="list-style-type: none"> • Rough (inappropriate) handling during removal from the crates; • Tipping or dumping on conveyors.
Restraint	<ul style="list-style-type: none"> • Inappropriate restraint causing injury; • Inappropriate design of restraint for animal (too large/too small); • Inappropriate handling. 	<ul style="list-style-type: none"> • Improper shackle (resulting in compression of the legs); • Improper shackling.
Stunning (CAS)	<ul style="list-style-type: none"> • Inappropriate parameters; • Time of exposure to gas too short; • Inappropriate lowering procedure of crates. 	<ul style="list-style-type: none"> • Different size of animals resulting in inefficient stunning; • Lack/poor calibration of monitors.
Stunning (electrical)	<ul style="list-style-type: none"> • Inappropriate parameters; • Wrong positioning of the stunner/tongs; • Improper maintenance of the electrical equipment; • Poor electrical contact. 	<ul style="list-style-type: none"> • Different size of animals resulting in inefficient stunning; • Lack/poor calibration of monitors; • Pre-stun shocks.
Bleeding	<ul style="list-style-type: none"> • Stun-stick interval too long; • Poor sticking; • Entering the scalding tank alive. 	<ul style="list-style-type: none"> • Poor neck cutting practice; • Neck cutting conscious birds; • Prolonged stun-to-neck cutting interval.

* Om misverstanden door vertaling te voorkomen, hebben we de originele Engelstalige omschrijvingen in de tabel opgenomen (CAS = Controlled Atmosphere Stunning, een vorm van gasverdooving).

Runderen, kalveren, paarden, schapen, geiten, eenden, kalkoenen en konijnen

In Nederland wordt ook vlees geproduceerd van andere dieren dan varkens en kippen, bijvoorbeeld runderen, kalveren, paarden, schapen, geiten, eenden, kalkoenen en konijnen. Hier gaat het in absolute zin om kleinere aantallen dieren dan bij kippen en varkens. Voor kalkoenen en konijnen is er zelfs geen slachterij meer in Nederland. Deze dieren worden incidenteel door andere slachterijen geslacht.¹⁴ Iedere diergroep kent zijn eigen problematiek rondom het welzijn op de laatste levensdag en dat verdient aparte aandacht. Bij runderen speelt bijvoorbeeld een discussie over het wel of niet fixeren van het dier voor het verdoven. Voor een deel van deze diergroepen is er ook minder wet- en regelgeving. Dit kan leiden tot onvolkomenheden. EFSA heeft recent rapporten uitgebracht over het welzijn van runderen¹⁵ en schapen en geiten¹⁶ in Europese slachterijen.

6.3 Mensen, systemen en verantwoordelijkheden

Als we het hebben over dieren die ingezet worden voor menselijk nut, dan gaat het vaak om dierhouderijsystemen met (keten)samenwerkingsverbanden en vaste werkwijzen. Die werkwijzen hebben deels de verbetering van dierenwelzijn ten doel. Zo dienen in Nederland alle varkens- en pluimveeslachterijen en -ketens te werken volgens wettelijk vastgestelde protocollen voor dierenwelzijn.^{3,17} Belangrijke elementen in het op de juiste wijze naleven van deze protocollen zijn:

- Adequate inrichting van de stal en de verdovings- en verbloedingsruimte in de slachterij;
- Goed werkende apparatuur voor het verdoven en doden van dieren, inclusief goed werkende mobiele apparatuur voor het verdoven en doden van dieren in nood en voldoende werkende reserveapparatuur;
- Voldoende scholing en regelmatige bijscholing van medewerkers die met dieren omgaan;
- Aanstellen van verantwoordelijke *animal welfare officers* die het dierenwelzijn in de slachterij continu borgen (deze functionarissen zijn conform de EU-wetgeving in dienst van de slachterij);
- Toezicht op alle aspecten van dierenwelzijn door een NVWA-dierenarts.

Ondanks deze protocollen constateert de NVWA bij een aantal bedrijven nog steeds overtredingen.¹⁸ Protocollen met vastgestelde werkwijzen zijn belangrijk, maar moeten ook aangepast kunnen worden als dat tot verbeteringen leidt. Kennis over het gedrag en de behoeften van dieren is continu in ontwikkeling. Ook de opvattingen in de samenleving en de ICT- en technologische mogelijkheden veranderen.

Voor de toekomst is het essentieel om verder in te zetten op onderwijs en training van het betrokken personeel in de slachthuizen. De hoeveelheid ongerief die een productiedier op zijn laatste dag ervaart, wordt immers beïnvloed door de professionaliteit van het personeel. In recente onderzoeken over het slachten van varkens¹³, pluimvee¹⁰ en rundvee¹⁵ concludeerde de EFSA dat de houding van de medewerkers het voornaamste risico voor dierenwelzijnsaantastingen vormt (bij 29 van de 30 gesignaleerde risicopunten bij varkens, 29 van de 35 bij pluimvee en 39 van de 40 bij rundvee). Het dagelijks werken met dieren die gedood worden, kan medewerkers mentaal afstompen. De omgang met dieren is dus een wezenlijk aandachtspunt, maar wordt mogelijk ook beïnvloed door het systeem waarin de medewerkers moeten werken. De beschikbare tijd waarin een bepaalde taak uitgevoerd moet worden, kan te kort zijn, boetes voor dierenwelzijns-overtredingen zijn wellicht te laag om effectief te zijn, en de bedrijfscultuur waardeert het respectvol omgaan met dieren niet altijd voldoende;

Daarnaast verdient op oudere slachterijen de staat en inrichting van de gebouwen aandacht. Er is inmiddels veel bekend over de gewenste inrichting van een slachterij vanuit het perspectief van dierenwelzijn, bijvoorbeeld ruimte voor de dieren om zelf te lopen, te liggen en uit te wijken; weinig versturende geluiden en schitteringen en dergelijke; geen oponthoud; en overzichtelijke routing zonder scherpe hoeken.¹⁹ In een bestaande gebouwsituatie kan het lastig zijn om hier voldoende aan tegemoet te komen.

Door de (keten)samenwerkingsverbanden en protocollen zijn veel partijen betrokken bij vragen over het doden van productiedieren. Er is sprake van systeemverantwoordelijkheid: de verantwoordelijkheden zijn niet te reduceren tot de individuele verantwoordelijkheid van de ketenpartners. Elke belanghebbende in de keten die met dieren werkt, heeft zijn eigen specifieke verantwoordelijkheden, maar die afzonderlijke rollen en verantwoordelijkheden dienen onderling verbonden te worden. Door samenwerking kunnen ketenpartners elkaar versterken. Dat geldt ook voor ketenpartners die op grotere afstand staan van het moment van doden, zoals retailers. In veel sectoren is die samenwerking al aanwezig, maar deze kan zeker nog verbeterd worden, met name op het vlak van het delen van informatie binnen de keten.

Ook op de laatste levensdag van productiedieren ligt de verantwoordelijkheid voor het correct behandelen van individuele dieren bij diegene die het dier onder zijn hoede heeft. De dierhouder is verantwoordelijk voor het correct voorbereiden van het dier op het vervoer naar de slachterij. De transporteur en de chauffeur zijn verantwoordelijk voor het correcte transport van het dier. De slachterij is verantwoordelijk voor het correct ontvangen en goed behandelen van het dier. Bovendien is de slachterij ook verantwoordelijk voor de uitvoering van een humane wijze van verdoven en doden van dieren. Dit laat onverlet de aanwezigheid van de autoriteiten in het kader van keuring en toezicht. Door ontwikkelingen op het gebied van ICT en technologie ontstaan wel nieuwe mogelijkheden om deze verantwoordelijkheden anders te verdelen in de keten.

6.4 Transport

Tijdens het transport bestaat er een substantieel risico voor aantastingen van dierenwelzijn. Het blijkt vrijwel onmogelijk om dieren die niet of nauwelijks gewend zijn om vervoerd te worden, te transporteren zonder hun welzijn aan te tasten. De grootste problemen doen zich voor tijdens lange-afstandstransport en transport bij hoge omgevingstemperaturen.

Lange-afstandstransport

De afgelopen decennia is het aantal slachterijen in Nederland afgenomen, waardoor dieren soms langer op transport moeten. Binnen Nederland of net over de grens gaat het over het algemeen over afstanden van minder dan honderd kilometer. De grootste problemen doen zich voor tijdens lange-afstandstransport naar het buitenland, bij hoge omgevingstemperaturen en bij transport van zwakkere dieren zoals afgemolken koeien. Met name vanwege lagere slachtkosten in het buitenland worden Nederlandse productiedieren in sommige gevallen naar slachterijen in het buitenland getransporteerd. Dit gebeurt veelal via verzamelplaatsen waardoor de transportduur aanzienlijk kan toenemen. Bij sommige diersoorten (zoals leghennen) is slacht in het buitenland (bijvoorbeeld Polen) eerder regel dan uitzondering.

Naast de afstand bepalen ook tijdsduur en *fitness to travel* de belasting van het dier door lange-afstandstransport. Het transport van productiedieren dient aan veel voorschriften te voldoen, onder meer in verband met dierenwelzijn. Een aantal daarvan is alleen als een minimale eis geformuleerd, bijvoorbeeld stahoogte tijdens transport. Ook zijn er andere voorschriften die niet altijd in het belang van de dieren zijn. Een voorbeeld is de rijtijdenwet die dicteert dat een vrachtwagenchauffeur 45 minuten moet rusten na vierenhalf uur ononderbroken rijden. Dieren moeten dan extra lang in de vrachtwagen wachten. De boetes voor overtreding van deze wet zijn in de praktijk hoger dan die van de NVWA, zodat de chauffeur zich vooral aan de rijtijdenwet zal houden.

Hittetransport

Door klimaatverandering zullen hoge omgevingstemperaturen steeds vaker voorkomen. Dit vraagt om uitstekende transportvoorzieningen. In Nederland wordt gewerkt met een protocol waarbij transport van dieren bij een omgevingstemperatuur van 27°C en hoger onder additionele voorzorgsmaatregelen plaatsvindt en transport bij 35°C en hoger niet is toegestaan. De pluimveeslachterijen hebben zich tot nu toe niet bij dit protocol aangesloten. In andere landen gelden dergelijke beperkingen niet. Het is belangrijk om deze regelgeving binnen Europa te harmoniseren, zodat er minder snel gekozen wordt om dieren de grens over te brengen vanwege soepelere regels aldaar. Ook is er discussie mogelijk over de vraag of de grenzen van 27°C en 35°C niet te hoog zijn, omdat dieren al bij lagere temperaturen problemen kunnen ondervinden van de hitte.

Fitness to travel

Een specifiek probleem is het transporteren van dieren die niet transportwaardig zijn. Hierop wordt toegezien door zowel de slachterij als de keuringsdierenarts van de NVWA. Bij overtreding van deze regelgeving wordt door de NVWA altijd een rapport van bevindingen opgemaakt. In de afgelopen jaren was regelmatig sprake van verschil van inzicht over de beoordeling van transportwaardigheid.²⁰ Dit zou nu verleden tijd moeten zijn, doordat sinds 14 oktober 2021 de EU-richtsnoeren voor zowel binnenlands vervoer als exporttransporten de norm voor transportwaardigheid bepalen.²¹

Sommige (groepen) veehouders en maatschappelijke organisaties pleiten voor slachten bij de boerderij als alternatief voor levend transport.²² Tijdens de interviews die voor deze zienswijze gehouden zijn, werd meermaals geadviseerd om de mogelijkheden van slachten/doden bij de boerderij te onderzoeken. Hiermee zou het transport van levende dieren naar de slachterij overbodig worden. Er zou dan bijvoorbeeld een dodings-unit bij elke veehouderij moeten komen en/of met mobiele dodings-units of mobiele slachterijen gewerkt kunnen worden.²³ Dit vraagt vanzelfsprekend een zeer ingrijpende verandering van het systeem, waarbij nieuwe procedures ontwikkeld moeten worden om onder meer de voedselveiligheid te garanderen en dierziekteverspreiding te voorkomen, en regelgeving waarbij het mogelijk wordt meerdere dieren op locatie te slachten.²⁴

6.5 Bedwelming

In Nederland bepaalt met name het aantal dieren de methode van verdoven. Bij kleine aantallen kiest men voor elektrisch (varkens) of schietmasker (varkens en runderen). Deze methoden zijn redelijk snel en pijnloos, mits ze correct uitgevoerd worden met passende en goed werkende apparatuur. In veel Europese landen worden ook kippen nog elektrisch bedwelmd met de elektrische waterbadbedwelmingmethode. Soms passeren kippen niet of onvoldoende bedwelmd het waterbad en worden ze daardoor bij bewustzijn aangesneden om te verbloeden. In Nederland wordt dit systeem nog in zo'n veertien procent van de gevallen gebruikt, en is dus al voor een groot deel uitgefaseerd uit het oogpunt van dierenwelzijn.

Varkens en kippen worden in Nederland vanwege de grote aantallen hoofdzakelijk verdoofd door bedwelming met CO₂. Kippen verliezen door meer-fasen-CO₂-bedwelming betrekkelijk snel het bewustzijn. Een kanttekening is wel dat er twee systemen zijn. In het ene systeem worden de kippen in het krat bedwelmd, om er daarna uitgehaald te worden. In het andere systeem worden de kippen eerst uit het krat gehaald om bedwelmd te worden. Het kantelen van de kratten om de kippen eruit te krijgen, kan stress en verwondingen veroorzaken. Daarom zou dit laatste systeem uitgefaseerd moeten worden.

Bij varkens prikkelen hoge concentraties CO₂ de slijmvliezen. Dit veroorzaakt een autonome reflex waardoor het dier dieper gaat ademen. Daarna treedt verlies van bewustzijn op en is sprake van een irreversibele verdoving. De maatschappelijke en professionele kritiek op de wijze waarop varkens nu verdoofd worden, groeit met name vanwege de fase tot het verlies van bewustzijn. In deze fase zorgt irritatie op de slijmvliezen voor een pijnlijke ademhaling en komen de varkens in ademnood.²⁵ Er leeft een sterke behoefte om dit proces diervriendelijker te maken of een alternatieve methode te ontwikkelen. In de afgelopen dertig jaar is veel onderzoek gedaan naar alternatieve methoden van verdoven, maar dit heeft weinig nieuwe perspectieven opgeleverd. Alternatieven zoals verdoven met inerte gassen en stikstof zijn al langer in beeld, maar vormen geen substantiële verbetering ten opzichte van CO₂.²⁵ Het verdoven van pluimvee met lage druk (*Low Atmospheric Pressure Stunning*) heeft wel perspectief. Door langzaam de luchtdruk te verlagen, daalt de zuurstofconcentratie. Dit is vergelijkbaar met verdoven met een gasmengsel met oplopend CO₂-gehalte. Voor varkens lijkt deze methode echter geen verbetering.

Bij de zoektocht naar alternatieven moet men behalve diervriendelijkheid ook de effectiviteit van de verdoving meewegen. Immers, als een diervriendelijke methode vaker misgaat, kan het dierenleed per saldo groter worden dan bij een minder diervriendelijke methode die meestal goed gaat. Varkens verliezen bijvoorbeeld sneller het bewustzijn bij elektrisch verdoven, maar kunnen dan meer stress ervaren voorafgaand aan het verdoven. Dat kan komen doordat ze voor de verdoving uit de groep moeten (wat varkens niet willen) en ook doordat medewerkers reageren met dieronvriendelijke methoden om de varkens in de gewenste richting te drijven. Bovendien ligt het percentage onvolledige verdovingen bij elektrische verdoving hoger dan bij verdoving met CO₂. Verschillende verdovingsmethoden gaan dus gepaard met hun eigen vorm van ongerief, waardoor hun onderlinge vergelijking voortdurend aanleiding is tot debat.

6.6 Technologische innovatie en data

Een hogere vleeskwiteit en beter dierenwelzijn blijken vaak hand in hand te gaan.²⁶ Daarom wordt in de wereld van de intensieve veehouderij en de slachterij voortdurend onderzoek gedaan naar nieuwe systemen en innovaties, ook om dierenwelzijn te verbeteren. Om de mogelijkheden van echt grote veranderingen in de keten te onderzoeken, is een substantiële inzet van wetenschap en bedrijfsleven vereist. Men zou dan alle processen nogmaals moeten bezien, met name ook in onderlinge samenhang en in de Europese context.

Voor pluimvee is bijvoorbeeld een modulair totaalsysteem ontwikkeld op basis van een kritische blik op de hele keten van boerderij tot en met slachthuis. Eén van de grootste problemen in de pluimveeketen is dat er regelmatig vleugels en poten gebroken worden als de vangploeg het pluimvee met de hand vangt en in transportcontainers plaatst.²⁷⁻²⁹ Dit nieuwe systeem heeft daarom grotere transportcontainers met een ruime opening. Ook blijven de dieren tot en met de slachterij in dezelfde containers, waardoor ze minder handelingen hoeven te ondergaan. Het aanschaffen van dit systeem vergt wel een forse investering, die kleinere slachterijen moeilijk op kunnen brengen. Hier zien we dus dat een grote schaal ook in het voordeel van dierenwelzijn kan werken. Overigens zou het rechtop houden van de dieren tijdens het vangen (in plaats van bij de poten vasthouden) ook kunnen leiden tot minder stress en verwondingen.

Er wordt tegenwoordig ook gebruik gemaakt van sensoren die de gezondheidsstatus van individuele dieren meten.³⁰ In de toekomst zullen technologische innovaties wellicht steeds meer kansen bieden om het welzijn van individuele dieren tijdens transport en bedwelming te verbeteren. Mogelijk zijn zulke innovaties echter alleen te realiseren bij grotere dieraantallen, vanwege de complexe en dure technologie. Ook hier zien we dus dat een grote schaal in het voordeel van dierenwelzijn kan werken, hoewel technologie ook snel goedkoper kan worden.

Slachterijen verzamelen de laatste jaren steeds meer data over factoren die de vleeskwiteit beïnvloeden op het niveau van individuele dieren. Deze data kunnen ook toegepast worden voor het monitoren en verbeteren van het dierenwelzijn op het traject van boerderij tot en met slachterij. Als toezichthouder kan de NVWA deze data inzien. Camerabeelden worden ook benut voor structurele analyses op dierenwelzijnsrisico's binnen slachterijen. Data zullen in de toekomst steeds meer sturend worden in bedrijfsprocessen en kunnen helpen om kwalitatieve vooruitgang te boeken. Dat vraagt om een soepel samenwerkingsverband tussen de toezichthouder en de ondernemers.

6.7 Reflectie en aanbevelingen

De meeste Nederlanders eten graag vlees, zuivel en eieren. Deze dierlijke producten zijn een bron van hoogwaardig eiwit en micronutriënten, en de meeste mensen accepteren het doden van dieren voor dit doel. Tegelijk komt er steeds meer aandacht voor de gevolgen van vleesconsumptie voor het dierenwelzijn, de volksgezondheid en het milieu (waaronder het klimaat), en ontstaat in de maatschappij steeds vaker discussie over de vraag of mensen dieren überhaupt voor dit doel mogen doden. We zien in Nederland een toename van het aantal flexitariërs dat drie of meer dagen in de week geen vlees eet.³¹ Vleesvervangers vormen inmiddels een serieuze commerciële markt.³² Desondanks bleef de vleesconsumptie tot nu toe nagenoeg stabiel.^{33,34} De RDA verwacht dat er met de verschuivende positie van het dier in de Nederlandse maatschappij in de toekomst steeds meer discussie over dit onderwerp zal komen. In de zienswijze 'Staat van het Dier' gingen we hier uitgebreid op in.³⁵

De RDA ziet dat in een deel van de sector grote verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn doorgevoerd zijn, dankzij innovaties en investeringen van de bedrijven. Een aantal bedrijven is ook bereid om hier verdere stappen in te zetten, en te blijven ontwikkelen en investeren. Tegelijkertijd heeft de RDA de indruk dat bij andere bedrijven deze bereidheid ontbreekt en dat dierenwelzijn van ondergeschikt belang is. Wij zijn van mening dat de beste aanpak daarom bestaat uit enerzijds stimuleren van het ontwikkelen en doorvoeren van verdere aanpassingen die het welzijn van dieren bevorderen, en anderzijds hard optreden tegen inbreuken op dierenwelzijn.

De RDA ziet een aantal mogelijkheden om de kwalitatieve verbeteringen in de slachterijketen verder door te zetten. Daarin staan aandacht voor het menselijk handelen en oog voor het individuele dier centraal:

- Opleiden en trainen van het betrokken personeel: Via training en opleiding kan het personeel (verder) leren hoe eenvoudige handelingen het dierenwelzijn kunnen verbeteren, bijvoorbeeld varkens in kleine groepen verplaatsen en plotseling lawaai voorkomen. Nu is alleen een eenmalige dierenwelzijnstraining wettelijk verplicht voor medewerkers die met levende dieren omgaan (binnen drie maanden na start van het werk). Daarbij kan men eventueel ook aan certificering denken. Ook opleiding in de Nederlandse taal kan een positieve uitwerking hebben, want op dit moment kunnen de betrokken medewerkers elkaar niet altijd verstaan omdat ze niet allemaal Nederlands spreken;
- Trainen en gewennen van dieren: Naast mensen zouden ook de dieren getraind kunnen worden, zodat zij beter om kunnen gaan met de stress van de slachtdag.³⁶ Op grote veehouderijen zijn de dieren minder gewend aan direct contact met mensen. Daardoor veroorzaakt de interactie met mensen op de slachtdag extra stress. Als de veehouder bijvoorbeeld elke dag een keer door de hokken loopt, wennen de dieren meer aan mensen en hebben ze minder stress op de laatste dag;
- Vastleggen van verantwoordelijkheden en terugkoppelen naar de veehouder: Tijdens het traject van boerderij naar slachterij verschuift de verantwoordelijkheid voor de dieren. Op de boerderij is de veehouder verantwoordelijk. Bij pluimvee is de transporteur onderweg verantwoordelijk, of de slachterij. Bij varkens verschuift de verantwoordelijkheid pas van de veehouder naar de slachterij als een NVWA-inspecteur de levende keuring op het slachthuis heeft uitgevoerd. Tot dat moment ligt de verantwoordelijkheid bij de veehouder. Die kan de transporteur alleen op problemen aanspreken als hij achteraf te horen krijgt dat er bij aankomst problemen waren. Verschillen in de staat waarin dieren op de slachterij aankomen, blijken vaak te herleiden tot specifieke chauffeurs, vangploegen of boerenbedrijven. Door de verschuivende verantwoordelijkheid is niet altijd duidelijk op welk moment en door wiens toedoen er dierenwelzijnsinbreuken zijn opgetreden. Daardoor wordt niet altijd ingegrepen wanneer dat nodig is. Ook een betere terugkoppeling naar de veehouder over de staat waarin de dieren aankomen bij de slachterij is wenselijk;

- Duidelijke rol van de NVWA: In Nederland bewaakt de NVWA zowel de voedselveiligheid als het welzijn van productiedieren. Deze dubbelrol kan op zich goed functioneren indien zowel voedselveiligheid als dierenwelzijn prioriteit krijgen en helder is hoe bestaande wettelijke normen ingevuld en geïnterpreteerd moet worden;
- Kritische beoordeling van wet- en regelgeving: Sommige wet- en regelgeving vormt een obstakel als men dierenwelzijn wil verbeteren (zie voorbeeld van de rijtijdenwet in 6.4). Als een slachterij moet verbouwen om welzijnsverbeteringen te realiseren, kan de lange duur van vergunningverlening in Nederland ook vertragend werken. Bij het eventueel aanpassen van wet- en regelgeving of het stellen van specifieke voorwaarden in Nederland, is harmonisatie met andere Europese landen gewenst om een *level playing field* te behouden. Nationaal kunnen keurmerken met bovenwettelijke eisen daar wel op vooruit lopen.

De RDA constateert ook dat de maatschappelijke aandacht zich met name richt op de sectoren waar grote aantallen dieren gedood worden, zoals pluimvee en varkens. Vandaar dat deze sectoren ook de hoofdrol spelen in dit hoofdstuk. Deze sectoren zijn echter veruit het meeste geconsolideerd naar kennis en kunde, op wetenschappelijk niveau (onder andere door de EFSA) en in het wetgevend kader. In andere sectoren, zoals die van runderen en kalveren, maar ook konijnen, vissen, kalkoenen en andere kleine diersoorten, spelen zaken die specifiek zijn voor die diergroepen. Ondanks dat het hier (met uitzondering van vissen) om kleinere aantallen dieren gaat, zou er meer aandacht aan deze sectoren besteed moeten worden, zowel qua onderzoek als qua Europese en nationale wet- en regelgeving.

Het mag duidelijk zijn dat we in dit hoofdstuk nogal wat terrein onbesproken hebben gelaten. Niet alleen over de kleinere sectoren en de visserij en viskwekerij, maar ook wat betreft de diepgang waarmee we de verschillende onderwerpen besproken hebben. Er is veel hoogwaardige kennis beschikbaar over mogelijkheden om het welzijn van dieren op hun laatste levensdag te bevorderen. De hamvraag is hoe alle partijen in de slachterijsector deze kennis beter en sneller kunnen toepassen. Aangezien hier binnen het kader van deze zienswijze te weinig ruimte voor is, zou een meer diepgaand vervolg over het doden van dieren voor menselijk nut op zijn plaats zijn.

Samenvattend komt de RDA tot de volgende kernaanbevelingen:

Samenwerking en uitwisseling

- 1) Vorm een *coalition of the willing* uit ketenpartijen die bereid zijn om zich in te zetten om dierenwelzijn in de slachterijsector te verbeteren. De RDA beschouwt overigens alle betrokken ketenpartijen als gezamenlijk verantwoordelijk voor het systeem, inclusief vleesverwerking, retail, de samenleving en de overheid.
- 2) Gebruik als slachterijsector de kennis en ervaring van de grotere diersectoren om het dierenwelzijn in kleinere diersectoren te verbeteren.
- 3) Definieer als minister van LNV duidelijke professionaliteitseisen ten opzichte van de waarborging van dierenwelzijn.

Onderzoek en innovatie

- 4) Laat voor de verschillende diersoorten *best practices* opstellen over de omgang met de dieren tijdens het traject van boerderij naar slachterij en zorg dat het personeel voldoende opgeleid wordt zodat de *best practices* nageleefd worden.
- 5) Initieer als overheid onderzoek naar:
 - a. Nieuwe systemen, met aandacht voor de verschillende onderdelen maar ook voor het gehele systeem. Geef in het onderzoek prioriteit aan het volgen van individuele dieren;

- b. Het ontwerp van een diergericht slachtproces, van boerderij tot slachterij, waarin alle stappen en handelingen vanuit het dier gezien ontworpen worden;
 - c. De mogelijkheden om de toenemende databeschikbaarheid in de slachterijwereld in te zetten om naast de vleeskwaliteit ook het dierenwelzijn te verbeteren.
- 6) Blijf onderzoek doen naar verbeteringen in bedwelming, waarbij de methode, het risico op falen en de stress vooraf meegewogen worden.

Regelgeving en toezicht

- 7) Organiseer als overheid in samenspraak met de sectorpartijen een duidelijkere verdeling van de verantwoordelijkheid in de keten, zodat op ieder moment en voor iedere stap duidelijk is wie de verantwoordelijkheid voor het dierenwelzijn heeft.
- 8) Definieer duidelijke en uniform handhaafbare dierenwelzijnscriteria voor het toezicht door de NVWA.
- 9) Verken als minister van LNV de mogelijkheden van een verbod op lange-afstandstransport, te beginnen met specifieke, kwetsbare diergroepen zoals einde-carrière melkkoeien en leghennen. Weeg bij de beoordeling van de belasting van het dier door langeafstandstransport drie factoren: afstand, tijdsduur en *fitness to travel*.
- 10) Los eventuele frictie in wet- en regelgeving (zie voorbeelden in dit hoofdstuk) op, of voorzie juist in extra wet- en regelgeving (bijvoorbeeld voor kleinere sectoren), zodat dit niet langer nadelig is voor dierenwelzijn. De RDA ziet dit primair als verantwoordelijkheid van de overheid.

Doden van vissen voor consumptie – kort overzicht van dierenwelzijnskwesties

- In 2009 concludeerde de EFSA dat het concept van welzijn relevant is voor alle gewervelde dieren, inclusief vissen.³⁷ Deze dieren hebben recht op een bepaalde mate van bescherming zoals ook opgenomen is in het Verdrag van Amsterdam³⁸ en later het Verdrag van Lissabon³⁹. Over vissen bestaat minder kennis dan over zoogdieren en vogels, omdat er veel minder onderzoek naar vissen uitgevoerd is.³⁷ In 2017 stelde de EFSA in een rapport over bewustzijn van dieren dat vissen net zo behandeld moeten worden als zoogdieren en vogels wanneer het gaat om bewustzijn en welzijn.⁴⁰ Vanuit het voorzorgsprincipe (het principe dat ook de *kans* op dierlijk lijden zoveel mogelijk vermeden moet worden) zijn er dus goede argumenten om potentieel lijden te minimaliseren⁴¹;
- Viskeurmerken stellen geen eisen aan dierenwelzijn, zoals wat betreft de slachttechniek;
- Alleen voor paling geldt een wettelijke verplichting om te bedwelmen voor doding; zij mogen niet meer levend in zoutbaden gelegd worden⁴²;
- Negatieve impact op het welzijn van vissen treedt niet alleen op bij het slachten, maar ook bij het vangen. De tijd tussen vangen en doden kan lang zijn, ook bij binnenvisserij;
- Vissers op de Noordzee moeten sinds 2015 bepaalde bijvangst aan land brengen.⁴³ Ze mogen deze dieren niet meer teruggooien in zee. Door deze aanlandplicht sterft alle bijvangst, terwijl vissen die teruggeworpen worden in zee nog een overlevingskans hebben;
- Aanbevelingen in de RDA-zienswijze 'Welzijn van Vissen'⁴⁴ uit 2018:
 - Richt het beleid van overheid en andere partijen meer op het welzijn van vissen. De overheid kan hier een leidende rol in nemen, maar alle partijen zouden betrokken moeten zijn;
 - Geef meer inhoud en invulling aan de erkenning van de intrinsieke waarde van vissen;
 - Weeg het welzijn van vissen niet bij uitzondering, maar *standaard* mee bij besluiten die vissen aangaan. In Nederland bestaan in de praktijk al diverse initiatieven om het welzijn van vissen direct of indirect te verbeteren;
 - Borg expliciet het besef dat vissen voelende wezens zijn en handel naar dat besef bij het vangen, houden en kopen van vissen;

- De veterinaire en zoötechnische kennis over vissen is in Nederland bij een beperkt aantal mensen aanwezig. Een vishouder kan meestal niet bij een reguliere dierenarts terecht. Gezien het grote aantal vissen dat in Nederland gehouden wordt, adviseert de RDA dat er meer veterinaire en zoötechnische kennis beschikbaar moet komen voor de praktijk;
- Volgens het rapport ‘Catching Up – Fish Welfare in Wild Capture Fisheries’ van de Eurogroup for Animals uit 2021⁴⁵ kunnen vissen voelen en pijn of angst te ervaren. Het rapport beschrijft de mogelijke effecten van vangmethoden, materiaal en hanteren op het welzijn van in het wild gevangen vis, zoals uitputting, verwonding, geplet worden, verstikking en gedood worden terwijl de vis nog bij bewustzijn is. De auteurs opperen om de methoden voor visvangst te heroverwegen met vissenwelzijn in gedachte.

Doden van proefdieren voor menselijk nut – kort overzicht van dierenwelzijnskwesties

- Proefdieren worden veelal gedood om wetenschappelijke vragen te beantwoorden. Binnen de wetenschap is er veel discussie over de vraag in hoeverre de resultaten in diverse modeldieren vertaalbaar zijn naar de mens;
- Maatschappelijke discussies gaan met name over de vraag of dierproeven überhaupt wenselijk zijn en over welke diersoorten dan gebruikt mogen worden. De situatie en het eigen belang van mensen spelen hier een grote rol. Er leek bijvoorbeeld een groot draagvlak te zijn voor dierproeven ten behoeve van het ontwikkelen van SARS-CoV-2-vaccins;
- In ‘Zo Doende 2019’ rapporteert de NVWA over de dierproeven die vergunninghouders hebben uitgevoerd in 2019.⁴⁶ Het doden van dieren uitsluitend voor het gebruik van hun organen, weefsels of lichaamsvloeistoffen merkt Nederland aan als dierproef, in tegenstelling tot de EU. In 2019 gebruikten de Nederlandse vergunninghouders hiervoor 48.706 dieren (10,9 procent). Hiervoor werden ten opzichte van andere dierproeven relatief veel vissen, muizen en ratten gebruikt. ‘Doden zonder voorafgaande handeling’ vindt voornamelijk plaats ten behoeve van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek en bescherming van diersoorten.⁴⁷

Doden van insecten voor consumptie door mens en dier – kort overzicht van dierenwelzijnskwesties

- Insecten vormen een potentieel hoogwaardige eiwitbron voor zowel mens als dier. Het houden van insecten als productiedieren heeft in Nederland pas de laatste twintig jaar opgang gemaakt. Als gevolg daarvan valt het doden van insecten over het algemeen buiten de bestaande wet- en regelgeving voor het doden van productiedieren;
- In 2018 heeft de RDA een zienswijze uitgebracht over de insectensector.⁴⁷ Daarin constateerde de RDA dat eventueel lijden bij de meeste ongewervelde soorten wetenschappelijk niet onomstotelijk aangetoond kan worden, maar dat omgekeerd ook niet onomstotelijk aangetoond kan worden dat ze *niet* lijden. Vandaar dat de meeste recente wetenschappelijk onderbouwde reviews en rapporten de ongewervelden op grond van de bestaande evidentie het voordeel van de twijfel geven wanneer het gaat over pijn lijden en welzijn, en oproepen tot het voorzorgsprincipe. Dat houdt in dat mensen zorg zouden moeten dragen voor het welzijn van gehouden ongewervelden, en het lijden zoveel mogelijk moeten voorkomen. Daarom is het te rechtvaardigen om ongewervelde dieren te behandelen als voelende wezens door in het productieproces rekening te houden met mogelijk lijden, bijvoorbeeld bij het kiezen van dodingsmethoden;

- Hakman *et al.* hebben in 2013 een overzicht gegeven van mogelijke dodingsmethoden van insecten.⁴⁸ In de Nederlandse praktijk is invriezen de meest gebruikte methode. Daarnaast zijn koken of blancheren en vermalen geschikt bevonden, met name omdat deze methoden snel werken en betrouwbaar zijn. Doordat insecten klein zijn, is het mogelijk om bij het juiste gebruik van deze methoden het hele lichaam snel te verhitten, af te koelen of te vermalen;
- Insecten worden meestal niet verdoofd voor het doden, omdat het risico op mogelijk pijn lijden door de snelheid van doden gering is. Er zijn echter insectenhouders die de insecten eerst koelen voor het vermalen of invriezen, omdat zij dit als diervriendelijker beschouwen.⁴⁹

Bronnen

1. CBS-webpagina Vleesproductie; aantal slachtingen en geslacht gewicht per diersoort: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/7123slac/table?fromstatweb>. Bezocht op 25-03-2022.
2. RTL-nieuwsbericht, 2018: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4244041/zo-gaat-de-controle-op-de-slacht-van-15-miljoen-varkens-jaar>. Bezocht op 25-03-2022.
3. NVWA, 2021. *Werkvoorschrift toezicht op welzijn van hoefdieren en gekweekt wild in slachthuizen*. NVWA, Utrecht. 30 pp.
4. NVWA, 2018. *Tabellenboek Naleefmonitor grote roodvleesslachterijen*, NVWA, Utrecht. 12 pp.
5. Convenant onbedweld slachten volgens religieuze ritens: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2012/06/05/convenant-onbedweld-slachten-volgens-religieuze-riten>.
6. Addendum bij het Convenant onbedweld slachten volgens religieuze ritens: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/12/20/bijlage-4-addendum-bij-het-convenant-onbedweld-slachten-volgens-religieuze-riten>.
7. Besluit houders van dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2022-03-11>.
8. Court of Justice of the European Union, 2020. *Case C-336/19*. ECLI:EU:C:2020:1031
9. Dierenbescherming-nieuwsbericht, 2021. <https://www.dierenbescherming.nl/wat-wij-doen/actueel/nieuws/nieuws-overzicht/betere-monitoring-dierenwelzijn-in-slachthuizen>. Bezocht op 25-03-2022.
10. EFSA, 2018. *Hazard identification and ranking for poultry at slaughter*. EFSA Supporting publications. 2018:EN-1519.
11. EFSA Panel on Animal Health and Animal Welfare (AHAW), Nielsen, S.S., Alvarez, J., *et al.*, 2019. *Slaughter of animals: poultry*. EFSA Journal, 17(11): 5849.
12. EFSA, 2019. *Hazard identification for pigs at slaughter and during on-farm killing*. EFSA Supporting Publications. sp.efsa.2019.EN-1684.
13. EFSA Panel on Animal Health and Welfare (AHAW), Nielsen, S.S., Alvarez, J., *et al.*, 2020. *Welfare of pigs at slaughter*. EFSA Journal 2020; 18(6):6148.
14. Website Konijnenportaal: <http://www.konijnenportaal.nl/adressen/slachterijen/>. Bezocht op 25-03-2022.
15. EFSA Panel on Animal Health and Welfare (AHAW), Nielsen, S.S., Alvarez, J., *et al.*, 2020. *Welfare of cattle at slaughter*. EFSA Journal, 18(11): 6275.
16. EFSA Panel on Animal Health and Welfare (AHAW), Nielsen, S.S., Alvarez, J., *et al.*, 2021. *Welfare of sheep and goats at slaughter*. EFSA Journal, 19(11): 6882.
17. NVWA, 2020. *Werkvoorschrift toezicht op welzijn van pluimvee en konijnen in het slachthuis*. NVWA, Utrecht. 15 pp.
18. NVWA-nieuwsbericht, 2021: <https://www.nvwa.nl/nieuws-en-media/nieuws/2021/12/03/inspectieresultaten-nvwa-grote-slachthuizen-jaarlijks-honderden-boetes-en-waarschuwingen>. Bezocht op 25-03-2022.

19. Grandin, T., 2020. Livestock Handling at the Abattoir: Effects on Welfare and Meat Quality. *Meat and Muscle Biology*. 4(2): 6, 1–11.
20. 2Solve Investigations, 2019. *Feitenonderzoek toezichtsketen en tekortkomingen hierin kleine- en middelgrote slachthuizen Noord-Nederland*. 2Solve Investigations, Katwijk. 83 pp.
21. NVWA-nieuwsbericht, 2021: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/vervoer-levende-dieren/nieuws/2021/10/14/nvwa-nieuw-sectorprotocol-transportwaardigheid-dieren-van-kracht>. Bezocht op 19-01-2022.
22. Stadig, S., van den Berg, B., 2020. *Deltaplan veehouderij*. Dierenbescherming, Den Haag. 35 pp.
23. Website Mobile slachterij: <http://mobile-slachterij.nl/>. Bezocht op 25-03-2022.
24. Gedelegeerde verordening (EU) 2021/1374 van de commissie van 12 april 2021 tot wijziging van bijlage III bij Verordening (EG) nr. 853/2004 van het Europees Parlement en de Raad betreffende specifieke hygiënevoorschriften voor levensmiddelen van dierlijke oorsprong: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1374&from=NL>.
25. Gerritzen, M.A., Reimert, H.G.M., 2019. *Verbeteren dierenwelzijn tijdens CO₂ verdoven van slachtvarkens*. WUR Livestock Research, Wageningen. Rapport 1181. 26 pp.
26. Eyes on Animals-nieuwsbericht, 2020: <https://www.eyesonanimals.com/nl/ph-of-meat-improved-by-o-2-after-westfort-improves-animal-welfare/>. Bezocht op 25-03-2022.
27. NVWA, 2021. *Vangletsel bij pluimvee - Inspectieresultaten 2019*. NVWA, Utrecht. 6 pp.
28. Gerritzen, M., Verkaik, J., Reimert, H., Gunnink, H., van Hattum, T., de Jong, I., 2019. *Letsel en schade bij vleeskuikens als gevolg van vangen, transport en handelingen aan de slachtlijn*. WUR Livestock Research, Wageningen. Rapport 1107, 56 pp.
29. NVWA-nieuwsbericht, 2021: <https://www.nvwa.nl/nieuws-en-media/nieuws/2021/03/03/nvwa-neemt-maatregelen-tegen-vangletsel-bij-pluimvee>. Bezocht op 25-03-2022.
30. Bijvoorbeeld: UU-nieuwsbericht, 2020: <https://www.uu.nl/achtergrond/sensoren-in-je-oren>. Bezocht op 25-03-2022.
31. Voedingscentrum-persbericht, 2015. <https://www.voedingscentrum.nl/nl/pers/persmappen/persmap-eetpatronen-van-verschillende-sociale-milieus-duurzaamheid-en-voedselverspilling/meer-dan-de-helft-van-de-nederlanders-is-flexitair.aspx>. Bezocht op 25-03-2022.
32. Smit, R., 2018. *Unilever neemt de vegetarische slager over*. Het Financiële Dagblad, 19-12-2018. Website bezocht op 25-03-2022.
33. Hotse Smit, P., 2021. *Ondanks charmeoffensief maken vleesvervangers hun naam niet waar: we eten nog steeds veel vlees*. Volkskrant.nl, 08-03-2021. Website bezocht op 25-03-2022.
34. AgriFoodTech Platform, 2018. *Snapshot AgriFoodTech 2018*. 56 pp.
35. RDA, 2019. *Staat van het dier*. RDA, Den Haag. 205 pp.
36. Welfare Quality Network Factsheet Reducing stress in farm animals: http://www.welfarequalitynetwork.net/media/1064/wq___human-animal_enpdf.pdf.
37. EFSA, 2009. *General approach to fish welfare and to the concept of sentience in fish*. The EFSA Journal 954, pp. 1–27.
38. Verdrag van Amsterdam: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A11997D%2FTXT>.
39. Verdrag van Lissabon: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2007%3A06%3ATOC>.
40. Le Neidre, P., Bernard, E., Boissy, A., et al., 2017. *Animal consciousness*. EFSA supporting publication. 2017:EN-1196.
41. De Jonge, F.H., 2015. *Over het welzijn van in zee gevangen vis*. Wetenschapswinkel WUR, Wageningen. Rapport 322. 62 pp.
42. Regeling van de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 15 mei 2018, nr. WJZ/17127055, tot wijziging van de Regeling houders van dieren in verband met het bedwelmen van aal <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2018-25060.html>.

43. Aanlandplicht: <https://vistikhetmaar.nl/dossiers/aanlandplicht/>.
44. RDA, 2018. *Welzijn van vissen*. RDA, Den Haag. 55 pp.
45. Waley, D., Harris, M., Goulding, I., Correira M., Carpenter, G., 2021. *Catching Up – Fish Welfare in Wild Capture Fisheries*. Eurogroup for Animals, Brussel. 52 pp.
46. NVWA, 2020. *Zo doende 2019. Jaaroverzicht dierproeven en proefdieren van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit*. NVWA, Utrecht. 50 pp.
47. RDA, 2018. *De ontpoping van de insectensector*. RDA, Den Haag. 67 pp.
48. Hakman, A., Peters, M., van Huis, A., 2013. *Toelatingsprocedure voor insecten als mini-vee. Voor het plaatsen van nieuwe insectensoorten op de lijst voor productie te houden dieren*. WUR, Wageningen. 48 pp.
49. Van Huis, A., 2021. *Welfare of farmed insects*. *J Insects Food Feed*. 7(5), 573-584.

7. Conclusies en aanbevelingen

De ambitie van deze zienswijze was om het thema doden van dieren over de volle breedte te verkennen en de verlegenheid over dit onderwerp af te schudden. De RDA wilde het gesprek over het doden van dieren nuanceren en dierenwelzijn een centralere plaats geven in dit gesprek. Hoewel we geen eenvoudige oplossingen voor de schurende kwesties kunnen bieden, kan de zienswijze een breder debat over het doden van dieren faciliteren en geeft hij concrete aanbevelingen om dierenwelzijn rondom het doden te verbeteren.

In deze zienswijze beschreven we het ‘landschap van het doden van dieren in Nederland’, van verdelgen van plaagdieren, tot laten inslapen van een geliefd huisdier, op grote schaal doden van ongewenste bijproducten van onze dierhouderijssystemen, ruimen van productiedieren en slachten voor de vleesconsumptie. We zagen dat het draagvlak voor doden van allerlei factoren afhangt: Staat van tevoren al vast dat het dier gedood zal worden? Welke belangen worden geschaad als men niet zou doden? Gaat het om massaal doden of slechts een enkel dier? Zijn er reële alternatieven beschikbaar? Wordt er een humane methode gebruikt om te doden? Is er toezicht op het doden? Worden dieren gelijkwaardig behandeld? Maar ook: Is het een aaibaar dier en krijgt het onderwerp veel aandacht in de media?

Nu we alle voorbeelden in deze zienswijze bij elkaar zien, lijkt het thema soms meer vragen op te roepen dan te beantwoorden, zeker als we kijken naar dierenwelzijn. Hoe moeten we ons verhouden tot die enorme diversiteit in praktijken rondom het doden van dieren? Is het een schande dat sommige dieren met grote zorg en compassie geëuthanaseerd worden, terwijl andere dieren schijnbaar achteloos en met forse welzijnsaantastingen gedood worden? Of is het begrijpelijk dat we door tradities, gewoonten en de veelheid aan belangen in deze situatie beland zijn?

Dat het doden van dieren een breed en ongemakkelijk thema is dat veel vragen oproept, is echter niet de enige conclusie die we aan het einde van deze zienswijze opnieuw kunnen trekken. In algemene zin concludeert de RDA dat er veel meer gebeurt en meer discussie plaatsvindt dan we in de media en het publiek debat terugzien. Er worden volop manieren ontwikkeld om het doden van dieren te voorkómen, bijvoorbeeld door in te zetten op preventie in de dierplaagbeheersing. Ook wordt dierenwelzijn steeds nadrukkelijker meegenomen in ontwikkelingen op het vlak van het doden van dieren, bijvoorbeeld in methoden om kwetsbare dieren op de boerderij te doden. Bovendien stellen wetgeving en convenanten ook nu al eisen aan dierenwelzijn rondom doden.

Ten tweede valt op dat voor elk van de vijf besproken redenen waarom dieren gedood worden, de vanzelfsprekendheid van het doden momenteel ter discussie staat. Dat wil niet zeggen dat het doden van dieren in alle gevallen als problematisch of onwenselijk gezien wordt, maar wel als een handeling die om meer aandacht en discussie vraagt. Het gaat hierbij zowel om discussie over de handeling van het doden als over bestaande systemen en praktijken die tot het doden van dieren leiden.

Ten derde toont de zienswijze dat er geen eenvoudige oplossing is voor het ongemak bij het spreken over het doden van dieren en de verlegenheid over de vraag wat hierbij goed is. Desondanks is het belangrijk dat dit ongemak ontwikkelingen op het terrein van preventie, zorgvuldige afweging en verantwoorde uitvoering niet in de weg staat. Hiervoor is een breder debat over dit thema noodzakelijk.

Tot slot concludeert de RDA dat 'zorgplicht' niet alleen betekent dat mensen een plicht hebben om te zorgen dat dieren een fatsoenlijk leven hebben. Het betekent ook dat mensen een verantwoordelijkheid hebben om te zorgen dat het doden van dieren teruggedrongen wordt, een zorgvuldige afweging gemaakt wordt voordat men tot doden beslist en het doden uitgevoerd wordt door gekwalificeerde personen op het juiste moment.

Algemene aanbevelingen

In lijn met de hierboven genoemde conclusies en waarnemingen komt de RDA tot vier aanbevelingen die relevant zijn voor elk van de beschreven redenen waarom dieren gedood worden. Voor de verdere operationalisering van deze adviezen en voor aanbevelingen die specifiek van toepassing zijn op de verschillende redenen verwijzen we naar hoofdstuk 2 tot en met 6 van deze zienswijze.

1. Streef naar preventie: minder doden

De veranderende positie van het dier in de samenleving en het ongemak over het doden van dieren motiveren onze aanbeveling om te streven naar preventie. Zoek naar mogelijkheden om het doden van dieren te voorkómen. Kan het doden met eenvoudige middelen teruggedrongen worden?

Bijvoorbeeld bij dieren die **overlast** geven (hoofdstuk 2), kan preventie dikwijls uitkomst bieden, via het informeren van burgers of door maatregelen bij nieuw- of verbouw van gebouwen. Dit sluit aan bij de huidige trend van geïntegreerd plaagdiermanagement. Bij dieren die **ongewenst** zijn (hoofdstuk 4), is het wellicht mogelijk om te voorkomen dat deze dieren überhaupt geboren worden. Verken via wetenschappelijk onderzoek welke aanpassingen in de fokkerij mogelijk zijn om het probleem van ongewenste dieren aan te pakken. Ook zouden systeemaanpassingen ervoor kunnen zorgen dat dieren niet langer ongewenst zijn. Om **ruimen** (hoofdstuk 5) te voorkomen, zou men voortdurend moeten investeren in de preventie van insleep en verspreiding van infectieziekten. Zorg daarbij dat de geldende maatregelen aangepast worden aan de actuele situatie. Vaccinatie of uitselcteren zouden ook een alternatief kunnen vormen voor het ruimen van gezonde productiedieren. Soms is het doden van dieren intrinsiek aan het bereiken van het doel, zoals bij vleesproductie of sommige vormen van wetenschappelijk onderzoek (hoofdstuk 6). Hier is het belangrijk om een discussie te voeren over alternatieven voor dierlijke producten en dierproeven. Die discussie valt echter buiten de reikwijdte van deze zienswijze.

2. Neem een zorgvuldige afweging als basis

Het erkennen van de intrinsieke waarde van dieren maakt dat doden nooit vanzelfsprekend wordt. Dat geldt voor alle situaties waarin dieren gedood worden, van dierenartsen die bijna dagelijks met vragen over euthanasie worden geconfronteerd, tot medewerkers van slachterijen die dagelijks dieren doden. Elke situatie vraagt om een zorgvuldige afweging waarin men expliciet maakt welke belangen meegenomen worden en hoe het welzijn van dieren meegewogen wordt. Die afweging helpt om op een verantwoorde manier om te gaan met vragen over het doden van dieren, het gesprek daarover op gang te krijgen en te houden, en actief te (blijven) zoeken naar verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn. Een afwegingskader kan hierbij helderheid scheppen.

In het geval van dieren die **overlast** geven bijvoorbeeld, adviseert de RDA in hoofdstuk 2 om verder te werken aan een afwegingskader voor professionals. Zorg daarbij voor theoretische en praktische deskundigheid en afstemming met betrokkenen. In het geval van dieren die **lijden** (hoofdstuk 3), is het wenselijk om het afwegingskader voor euthanasie van gezelschapsdieren te actualiseren op basis van nieuwe inzichten. Voor productiedieren die ernstig lijden, dienen afwegingskaders ontwikkeld te worden voor verschillende diersoorten naar het voorbeeld van de beslissondersteuners in de varkenshouderij.

3. Denk vanuit dierenwelzijn

Het doden van dieren is meestal onderdeel van een bepaald systeem. Hierdoor worden dieren bijvoorbeeld gezien als ongewenst, als een bedreiging of als minder aibaar en minder beschermwaardig. Die systemen en bestaande *frames* kunnen het verminderen van doden en het borgen van dierenwelzijn in de weg staan. Het gaat voorbij de reikwijdte van deze zienswijze om het bestaan van bepaalde systemen ter discussie te stellen. Het is echter wel nodig en mogelijk om minder vanuit het systeem te denken en meer vanuit het (individuele) dier.

Bijvoorbeeld bij euthanasie van gezelschapsdieren die **lijden** (hoofdstuk 3), kan het ontwikkelen en ontsluiten van communicatiemateriaal eigenaren helpen om signalen van lijden te herkennen bij hun huisdieren. Voor HR-honden die langdurig in een asiel verblijven, adviseert de RDA om in elk asiel een euthanasiecommissie te installeren die situaties beoordeelt van dieren waarvoor vanwege niet-lichamelijk lijden levensbeëindiging overwogen wordt. Bij dieren die **ongewenst** zijn (hoofdstuk 4), wordt er te veel vanuit het systeem gedacht. Er zou meer naar het individuele dier gekeken moeten worden en systemen kunnen wellicht aangepast worden om het doden van ongewenste dieren te verminderen.

4. Zorg voor een verantwoorde uitvoering

In alle situaties is het belangrijk dat het doden met de grootst mogelijke zorgvuldigheid uitgevoerd wordt door vakbekwame mensen met een professionele attitude en met compassie voor het dier. Bij de keuze van een methode van doden moet een zo klein mogelijke negatieve invloed op de betrokken dieren en mensen leidend zijn. Hierbij is het ook van belang om te onderzoeken of regelgeving verbetering van dierenwelzijn bij het doden in de weg zit, bijvoorbeeld in het geval van botsende wetten.

In het geval van doden voor **menselijk nut** (hoofdstuk 6) kan bijvoorbeeld ingezet worden op het opleiden en trainen van het betrokken personeel. Bij het doden van dieren die **ongewenst** zijn (hoofdstuk 4) is in bepaalde sectoren een betere registratie en toezicht door de overheid gewenst. De RDA raadt de overheid aan om systematisch te laten onderzoeken in welke sectoren meer regulering nodig is. Daartoe is een goede registratie ook noodzakelijk.

Deze vier aanbevelingen zijn een zaak voor iedereen: alle overheden, de sectorpartijen, de wetenschap én burgers. We kunnen deze zienswijze niet afsluiten met eenvoudige antwoorden, maar we hebben wel in kaart gebracht waar het schuurt en waar interessante ontwikkelingen te zien zijn. Ook hebben we in de verschillende hoofdstukken laten zien waar vooruitgang geboekt kan worden met haalbare maatregelen om dierenwelzijn beter te waarborgen en het maatschappelijke gesprek over het doden van dieren verder te helpen. We hopen dat deze zienswijze bijdraagt aan het publiek debat over het doden van dieren. We blijven daarbij graag met u in gesprek.

Bijlage 1: Reflectie door Bas Haring

Het is duidelijk dat wij mensen ons verlegen voelen met het feit dat er dieren ten behoeve van ons gedood worden. En de RDA heeft de indruk dat deze verlegenheid groeit – in ieder geval in de regio die wij als RDA kunnen overzien: Nederland. Maar waar komt die verlegenheid precies vandaan? Na feiten, cijfers en aanbevelingen is het nu tijd voor een reflectie.

Deze zienswijze heeft een heldere, maar toch ook wat onprettige titel: ‘Doden van dieren aan het licht’. Dat dieren worden gedood, weet ieder weldenkend mens. Het vlees dat we eten moet ergens vandaan komen, net als onze leren schoenen. En als je even nadenkt, dan begrijp je ook dat ei-leggende kippen en melkgevende koeien niet tot hun natuurlijke dood in leven worden gehouden. Toch komt het doden van dieren zelden dichtbij: De meeste mensen slaan wel eens een insect dood, maar aan grotere dieren wagen zich maar weinig. En bijna niemand komt ooit in een slachterij.

De enige keer dat ikzelf vrij direct met het doden van dieren geconfronteerd werd, was toen de Rendac een dood varkentje bij me op kwam halen. (Ik had twee varkentjes, en nu heb ik er nog één. Het varkentje is overigens een natuurlijke dood gestorven.) Bij de factuur van Rendac zat een prijslijst, die ik nieuwsgierig doorlas. Het ophalen van een varken kostte zo'n vijf euro per stuk; en een koe, een stuk groter natuurlijk, was net geen veertig euro. Nertsen stonden er ook op (nu, in 2022, niet meer), maar die gingen niet per stuk. Wel per ‘kantelcontainer’ van 750 liter. Kosten: 38,27 euro. Ik schat dat er ruim duizend dode nertsen in zo'n container passen. Dat is nog geen vier cent per nerts. Dode nertsen gingen blijkbaar in porties van duizend. Op de een of andere manier vond ik dat confronterend. En tekenend voor het doden van dieren. Het gebeurt in groten getale, min of meer aan onze blik onttrokken, en we voelen ons er niet helemaal gemakkelijk bij.

Dat ongemak wordt een beetje omzeild in deze zienswijze. Er staan feiten – over het doden van dieren; er worden processen beschreven – hoe dieren worden gedood; en deze zienswijze doet aanbevelingen – uitgesplitst naar de verschillende rollen die dieren voor ons kunnen hebben, zoals productiedier, wild dier, en huisdier. Maar het ongemak dat we voelen en de legitimatie van het doodmaken van dieren blijft een beetje hangen: Hoe terecht is het dat wij dieren doden? Wanneer kan het wel en wanneer kan het niet door de beugel?

Bij deze vraag wil ik stilstaan in deze reflectie. Ik schrijf deze reflectie in de ik-vorm. Niet omdat het mijn persoonlijke overpeinzingen zijn – hoewel ze dat in zekere zin wel zijn – maar om u, de lezer, mee te nemen in het denkproces. En bovendien hou ik er simpelweg van om in de ik-vorm te schrijven. Het startpunt in deze reflectie is de inleiding van deze zienswijze. Daar staat iets in dat mij intrigeert:

Doden kan welzijnsneutraal zijn, maar het is niet probleemloos.

Blijkbaar is er een probleem met doden, maar wat is dat probleem dan? Waar komt dat probleem vandaan? Dat het doden van mensen ‘niet probleemloos’ is, lijkt evident. Maar het is misschien zinvol om te achterhalen waarom het doden van mensen problematisch is. Dat leert ons wellicht iets over het doden van dieren. Als je het antwoord op een vraag wilt weten – in dit geval de vraag: ‘Wat is het probleem van het doden van dieren?’ – dan is het soms handig om eerst een andere, aanpalende vraag te beantwoorden. Zoals de vraag: ‘Wat is het probleem van het doden van mensen?’

Mijn aanpak is dan als volgt: Ik geef een aantal mogelijke antwoorden op de vraag waarom doden (in het algemeen) problematisch is, en bekijk dan wat dat antwoord betekent voor het doden van dieren. Zo kan ik uiteindelijk iets zeggen over de legitimiteit van het doden van dieren. Om u alvast een idee te geven, de volgende antwoorden passeren de revue. Doden is problematisch:

- Omdat doden gepaard kan gaan met leed;
- Vanwege het leed van de achterblijvers;
- Vanwege angst voor de dood;
- Omdat we ons dan boven dieren plaatsen;
- Omdat alles wat leeft het recht heeft om door te leven;
- Omdat doden de waarde van het leven (te veel) relativeert;
- Omdat het doden een mogelijkheid (van leven) definitief ten einde maakt.

Ik beweer overigens niet dat dit lijstje volledig is, en de conclusies die ik trek, kunnen dus van repliek gediend worden. Deze reflectie is meer een beginnende zoektocht naar een legitimatie van het doden, of juist niet doden van dieren. Merk overigens op dat ik het antwoord 'Omdat het zo geschreven staat' niet in het lijstje heb opgenomen: Ik vind dat geen serieuze onderbouwing van een morele positie. Ik begin simpelweg met het eerste antwoord uit bovenstaande lijstje: doden is problematisch omdat doden gepaard kan gaan met leed.

Leed

Het lijkt me evident dat lijden – of leed – problematisch is. Lijden is zo ongeveer gedefinieerd als datgeen waar we problemen mee hebben. En als doden gepaard gaat met leed, dan is doden dús problematisch. Op het eerste gezicht lijkt het misschien dat dood en leed hand in hand gaan, maar bij nader beschouwing is dat helemaal niet zo logisch. Er is een verschil tussen dood-gaan en dood-zijn. Dood-zijn gaat sowieso niet gepaard met leed. In ieder geval niet van de dode zelf: die is er immers niet meer om leed te ervaren.

Dood-gaan kan wel gepaard gaan met leed, maar dat hoeft helemaal niet per se. Iemand die bij een auto-ongeluk op slag dood is, heeft vermoedelijk niet of nauwelijks geleden. En wanneer de kop van een kip heel snel en pijnloos afgehakt wordt, dan lijdt zo'n kip niet. Precies daarom zijn er zulke strikte richtlijnen bij het doden van dieren: om het leed te minimaliseren. En toch, zelfs als het doden snel en pijnloos gebeurt, dan blijft het doden 'problematisch'. (In een enquête die in 2018 in opdracht van de RDA uitgevoerd werd¹, was slechts twintig procent van de respondenten het eens en de helft was het oneens met de stelling: 'De mens mag alle soorten dieren doden, mits dit snel en pijnloos gebeurt'.)

Dat is ook precies de strekking van de boodschap dat doden welzijnsneutraal kan zijn, maar niet probleemloos is. Deze boodschap klopt overigens niet. Doden gaat wel degelijk gepaard met welzijnsverlies: Het welzijn van degene die gedood wordt, gaat immers verloren: eerst was het er wel – in meer of mindere mate – en na het doden is dat welzijn verdwenen. Ik interpreteer het dan ook als volgt:

Doden gaat niet per se gepaard met lijden, maar is niet probleemloos.

Hoe dan ook; het probleem dat we hebben met doden zit hem niet in de het leed dat de dode overkomen is.

Nabestaanden

Maar anderen, de nabestaanden, lijden wél als er iemand is gedood. Het zou goed kunnen dat hier het probleem zit dat we hebben met doden. Het probleem is dan niet zozeer degene die gedood is, maar de omgeving rondom de gedode. Precies hierom adviseerde de RDA eerder om ganzen niet individueel te doden, maar als koppel.² Dan blijft er geen nabestaande achter die lijdt. (Ganzen hechten zich erg aan hun partner.) Toch denk ik niet dat hier het antwoord ligt op de vraag waarom we problemen hebben met doden. Dit antwoord suggereert namelijk dat we geen problemen hebben met het doden van een grote groep mensen die een afgezonderde, hechte samenleving vormt. Een fictieve familie die alleen elkaar heeft en niemand anders, laat niemand na als ze er niet meer is. En toch hebben we problemen met het doden van een dergelijke familie. Kortom, het leed van anderen, de nabestaanden, kan ook ons probleem met doden niet verklaren.

Dat is in zekere zin spijtig. Als de nabestaanden ons probleem zouden zijn, dan hadden we ons niet veel zorgen hoeven maken over het doden van productiedieren zoals kippen, koeien en varkens. In de eerste plaats hebben zij, voor zover we weten, veel minder hechte relaties met elkaar dan wij. Het leed dat hen berokkend wordt wanneer één van hen gedood wordt zal daarom niet zo groot zijn. En ten tweede is dit eventuele probleem op te lossen door alle dieren tegelijkertijd te doden. Dan blijft er niemand over die lijdt. In een aantal bedrijfstakken is dat al gebruikelijk. Alle vleesvarkens in een stal zijn even oud, en worden op hetzelfde moment geslacht. En hetzelfde geldt voor kippen. Toch lost het in één keer slachten van een heel cohort niet de problemen op die we met doden hebben – omdat het probleem niet zit in het leed van de nabestaanden.

Al schrijvende merk ik overigens een vreemd soort ervaring: ik heb het op een nogal rationele, zakelijke manier over een onderwerp dat toch tamelijk emotioneel en heftig is. Doden is niet zomaar een activiteit die rationeel geanalyseerd kan worden. Het onderwerp raakt je echt – mij althans.

Angst voor de dood

Een derde optie is dat we niet zozeer problemen hebben met het doden zelf, maar met de periode net ervoor. De tijd dat je de dood in de ogen ziet en doodsangst hebt. Als dit ons probleem zou zijn, dan was dit wederom goed nieuws voor het doden van dieren: die zijn in de regel wat minder bang voor de dood, simpelweg omdat ze geen benul hebben van wat hun overkomt. Een varken in het slachthuis merkt wel dat er iets uitzonderlijks aan de hand is, en zal zich vermoedelijk onrustig voelen en wellicht zelfs angstig. Maar zo'n beest weet niet dat-ie nog maar kort te leven heeft. Maar helaas voor de dier-industrie kan de oplossing ook niet in doodangst worden gevonden: plotsklaps en pijnloos, totaal onverwacht iemand het hoofd afhakken ervaren wij wel als problematisch, terwijl er in zo'n geval geen sprake is van doodsangst.

Boven dieren

Antwoord nummer vier: Het probleem zit 'm in het feit dat we ons, door dieren te doden, boven hen plaatsen. Dat doen we inderdaad. Maar dat doen we ook als we ze niet doden. We plaatsen ons ook boven het paard dat we opvangen in het paarden-bejaardentehuis opdat het van een goede oude dag kan genieten. Simpelweg door dat paard in een hok te stoppen en te bepalen wanneer en wat het eet. En dat vinden we niet problematisch. Integendeel: het opvangen van bejaarde paarden zien de meeste mensen als een goede daad. We plaatsen ons steeds boven dieren – of dat terecht of onterecht is, is weer een heel andere discussie – maar hoe dan ook is het feit dat we ons boven dieren plaatsen niet per se een probleem. Ergo: het is inderdaad zo dat we ons boven dieren plaatsen door ze te doden, maar verklaart nog niet waarom we doden problematisch vinden.

Recht op leven

Het volgende mogelijke antwoord: We hebben problemen met het doden van dieren omdat alles wat leeft het recht heeft om te blijven leven. Het kan heus dat levende dieren het recht hebben te blijven leven, maar dat kan nooit de verklaring zijn voor ons probleem met doden. Zo'n recht is een gevolg van dat probleem. Kinderen hebben recht op onderwijs en als ze geen onderwijs genieten dan is dat een probleem. Maar niet vanwege dat recht. Als kinderen niet naar school gaan, dan is dat problematisch omdat ze dan niets leren, zich niet kunnen voorbereiden op de toekomst enzovoort. En vanwege zulke problemen hebben ze recht op onderwijs. Niet andersom. Een eventueel recht te blijven leven kan niet verklaren waarom we een probleem hebben met doden.

Relatieveert te veel

Als iemand een cadeau weggooit, dan vond-ie dat cadeau blijkbaar niet van waarde. En als iemand slordig omgaat met het leven – bijvoorbeeld door te doden – dan kan dat suggereren dat het leven niet zo waardevol is. We hebben geen zekerheid over de waarde van het leven; we nemen maar aan dat het leven waardevol is. En als die waarde structureel wordt gerelativeerd, dan brengt dat ons aan het wankelen. Ik heb nooit in de middeleeuwen geleefd, maar op basis van de verhalen en beelden die ik ken, doodde men toen een stuk gemakkelijker dan nu. Ik kan me goed voorstellen dat men het leven toen een andere waarde toedichtte. Doden is problematisch omdat doden de waarde van het leven te veel relativeert. Ik denk niet dat dit het probleem is van doden, maar het lijkt me wel degelijk een probleem. (Wat dit betekent voor het doden van dieren, zien we zo.)

Er stopt een mogelijkheid

Het laatste antwoord dat ik wil laten passeren is het volgende: Met het doden wordt definitief een optie gestopt. De meeste handelingen hebben definitieve consequenties. Als je een brood snijdt, is het brood definitief niet meer heel. Maar doden heeft wel 'heel erg definitieve consequenties': Doden ontnemt iemand de mogelijkheid te leven. Bovendien is het niet zomaar een optie die stopt, maar een waardevolle optie (zie het vorige item uit dit lijstje). Ik geloof wel in dit antwoord. Niet zomaar, maar omdat er weinig tegenin te brengen is. Ik heb nu dus twee antwoorden op de vraag waarom doden problematisch is: het relativeert de waarde van het leven te veel en het stopt definitief een mogelijkheid. Een waardevolle mogelijkheid bovendien.

Ik zou deze twee antwoorden willen illustreren via een denkbeeldige scène op de bank. U zit met iemand op de bank een live tv-uitzending te kijken – een vriend, uw partner, kind, buurvrouw. Halverwege de uitzending pakt u de afstandsbediening en met een pontificale klik stopt u het programma. 'Zo dat was het dan.' Uw bankgenoot kijkt u verbaasd aan en probeert u te overreden, maar u bent onverbiddelijk: 'Dit programma wordt niet afgekeken.'

Dat was niet aardig. En wel vanwege twee redenen – dezelfde redenen van daarnet: (i) Door de uitzending te stoppen suggereert u dat het programma niet leuk was. En (ii) u stopt de uitzending definitief – het was een live-programma. Dit is precies wat er gebeurt wanneer een dier (of mens) gedood wordt: de waarde van het leven wordt gerelativeerd, en een mogelijkheid – een waardevolle mogelijkheid – wordt definitief gestopt.

Ik heb er wel vertrouwen in dat dit antwoord in de buurt komt van een redelijk antwoord op de vraag wat doden nou zo problematisch maakt, en laat ik voor het gemak dit antwoord accepteren. Heeft dit antwoord dan consequenties voor de legitimiteit van het doden van dieren? Ik denk het wel, en ik zie er twee.

Dieren die overlast geven

In de eerste plaats heeft het gevonden antwoord consequenties voor het doden van dieren die overlast geven (zie hoofdstuk 2 van deze zienswijze). Voorbeelden die genoemd worden zijn stadsduiven en bruine ratten. Als leed het lijdende criterium is bij het zoeken van een legitimatie voor het doden van lastige dieren, dan delven zulke dieren vrij snel het onderspit. De argumentatie zal ongeveer als volgt gaan, en laten we als voorbeeld de mol nemen. Die wordt in hoofdstuk 2 niet genoemd, maar zorgt natuurlijk wel voor overlast met die lelijke molshopen in onze mooie tuinen. Maar ieder ander dier dat overlast geeft, kan ervoor in de plaats gelezen worden; de structuur van de argumentatie blijft hetzelfde:

‘De aanwezigheid van een mol veroorzaakt leed. En wel van degene met een strak gemaaid gazon. Het doden van een mol kan ook leed geven. Niet per se, want een goed geplaatste mollenklem doodt zo'n diertje met één grote klap. Maar het risico bestaat dat de klem 'mis klapt' en de mol een poot verliest, of erger nog, dagenlang crepeert. Toch is dit risico te overzien. En bovendien heeft zo'n beestje minder verstandelijke vermogens dan wij en kan het vermoedelijk minder lijden. Wanneer we een afweging maken in termen van (verwacht) lijden, dan is het legitiem een overlast gevende mol te doden.’

Maar met het antwoord dat we hebben gevonden in het achterhoofd is het niet meer zo zinvol om een afweging te maken in termen van lijden. Het probleem van doden is immers niet het leed, maar het relativeren van de waarde van het leven, en het definitief stoppen van een optie. Het is dan plots wat minder duidelijk of zo'n mol wel gedood mag worden. Is het niet wat overdreven om zulke zwaarwegende en ernstige zaken als de waarde van het leven, weg te strepen tegen hobbels in het grasveld of overlast? Heel concreet suggereert het antwoord dat we dusver gevonden hebben dat we wel wat reserves mogen inbouwen in het afwegingskader dat aanbevolen wordt in hoofdstuk 2 van deze zienswijze. Met het doden van dieren die overlast geven, moeten we misschien voorzichtig zijn.

Productiedieren

Consequentie nummer twee. Dat is de consequentie voor productiedieren: dieren die we houden met als doel ze te doden, zoals varkens en kippen. Het interessante daar is de vraag welke optie stopt als er wordt gedood. Het gaat daar niet om de keuze tussen enerzijds een dier laten leven en anderzijds een dier doden; omdat het dier er überhaupt is om te worden gedood. Als een productiedier niet gedood kan worden, zou het er niet zijn.

Als we het plotsklaps *en masse* niet meer acceptabel vinden om dieren te doden, dan leven er over een tijdje heel veel minder koeien, kippen en varkens op onze planeet. We gaan echt geen miljoenen varkens houden als we ze niet mogen doden. De opties waar het hier om gaat, zijn dus niet doorleven versus doodgaan, maar kort leven versus überhaupt geleefd hebben. Welke wereld is beter: de wereld waarin miljoenen varkens, koeien en kippen een tijdje leven? Of een wereld waarin al die dieren er niet zijn? Ik weet het niet maar ik vermoed dat, als we het de dieren konden vragen, ze voor optie één zouden gaan. (Allicht gingen ze nog liever voor de optie dat ze met miljoenen lang en gelukkig zouden leven, maar die optie bestaat niet.)

Kortom, het doden (van dieren) is een probleem omdat het een optie definitief 'afsnijdt'. Maar in het geval van productiedieren snijdt het niet-doden juist een optie af; namelijk de optie van het bestaan.

Deze zienswijze legt in het hoofdstuk over doden voor menselijk nut de nadruk op de laatste minuten van die dieren; de minuten van de slacht. En stelt niet de vraag of het doden van productiedieren legitiem is. Dat lijkt misschien vreemd, en ik kan me voorstellen dat de lezer denkt dat de RDA zich niet durft te wagen aan zo'n netelige kwestie. Maar bij nader inzien is het misschien wel verstandig. Uiteindelijk is het best te legitimeren dat productiedieren worden gedood – dat is ten slotte waar ik een aanzet toe gegeven heb – en dan is het inderdaad verstandig om de nadruk te leggen op het zo snel en pijnloos mogelijk doden.

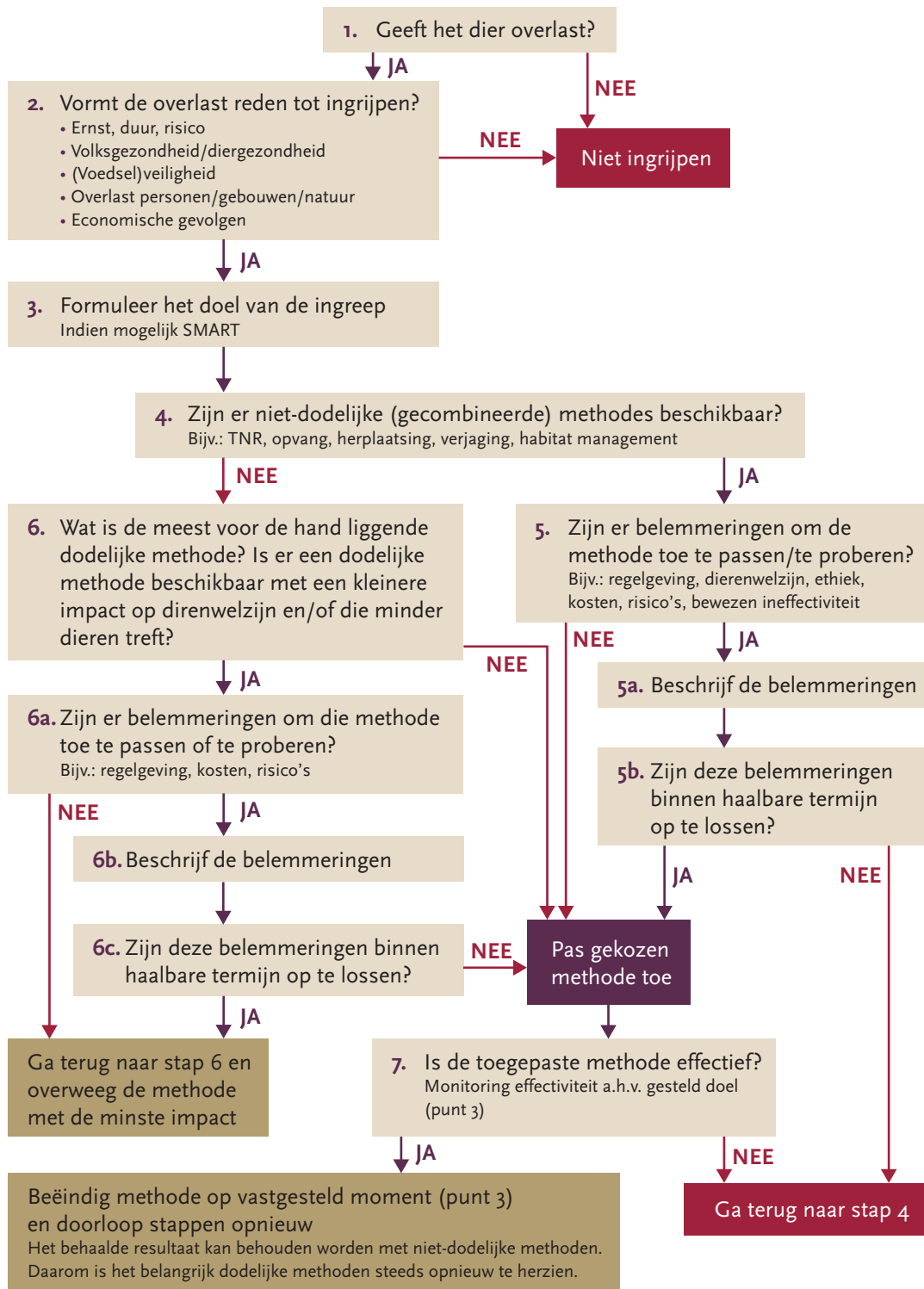
Conclusie

Wat heb ik in deze reflectie gedaan? Ik heb gezocht naar een antwoord op de vraag waarom we doden (in het algemeen) problematisch vinden. Ik heb een rudimentair antwoord gevonden; en ik heb gekeken naar de consequenties van dat antwoord voor het doden van dieren. Het lijkt me niet dat hiermee de kous af is. Onze omgang met dieren, en in het bijzonder het doden ervan, zal nog wel een tijdje een actueel onderwerp zijn dat onze aandacht vraagt. Maar hoe dan ook denk ik dat het belangrijk is om zakelijk en rationeel te blijven in dit onderwerp dat ons ook zo raakt.

Bronnen

1. Kantar Public, 2018. *De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden*. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
2. RDA, 2012. Richtsnoer ganzendoden. RDA, Den Haag. 26 pp.

Bijlage 2: Afwegingskader voor het doden van dieren die overlast geven

Figuur: Afwegingskader voor het doden van dieren die overlast geven op basis van het werk van Yeates¹, Van Gerwen² en de RDA³ (TNR = Trap-Neuter-Return, dus vangen, castreren en terugplaatsen).

Toelichting afwegingskader

Nadat vastgesteld is dat er sprake is van overlast (**stap 1**), volgt in het afwegingskader de vraag: 'Vormt de overlast reden tot ingrijpen?' (**stap 2**). Men moet dus bepalen of de overlast zo groot is, dat ingrijpen noodzakelijk is. Onder 'ingrijpen' verstaan we handelingen die een direct effect op het dier hebben, zoals doden, verjagen, vangen, onvruchtbaar maken of de leefomgeving minder aantrekkelijk maken. Handelingen die geen direct effect hebben op de dieren, zoals mensen informeren dat ze stadsduiven niet moeten voeren, vallen in dit afwegingskader onder 'niet ingrijpen'. Om te bepalen wat de ernst van het probleem is, dient men een risicoanalyse uit te voeren. Hiervoor kunnen bestaande modellen worden gebruikt, bijvoorbeeld van de NVWA⁴, het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)⁵ en Bij126. Als er geen modellen beschikbaar zijn, moet er een model ontwikkeld worden. Aan de hand van de risicoanalyse kan bepaald worden of er reden is om in te grijpen. Naast fysieke overlast dient men ook psychische overlast mee te nemen in deze overweging.

Men moet ook bepalen of er voldoende bekend is over het probleem om het effectief aan te kunnen pakken. Is er bijvoorbeeld voldoende bekend over de huidige dieraantallen? Is de oorzaak bekend? Als er onvoldoende bekend is, kan de casus wellicht kleiner gemaakt worden, bijvoorbeeld door de focus op een kleinere groep dieren of een kleinere schaal te leggen. Bijvoorbeeld ganzen niet in heel Nederland aanpakken, maar uitsluitend in een specifiek (natuur)gebied. De focus kan ook verlegd worden, bijvoorbeeld van het aantal dieren naar het aantal meldingen van overlast.

Wanneer deze overwegingen tot 'niet ingrijpen' leiden, dient men te overwegen of er op een ander vlak (met indirect effect op dieren) iets gedaan moet worden aan het probleem, bijvoorbeeld via het informeren van (groepen) mensen. Wanneer deze overwegingen leiden tot de beslissing om in te grijpen, is de volgende stap het doel van de interventie SMART formuleren (**stap 3**):

- **Specifiek:** Wat is precies het doel?
- **Meetbaar:** Hoe wordt gemeten of het doel bereikt is (bijvoorbeeld een percentuele vermindering van het aantal dieren of een vermindering van het aantal meldingen per maand)?
- **Acceptabel en aanwijsbaar:** Is er draagvlak voor de ingreep (acceptabel)? Wie moet wat doen om het doel te bereiken (aanwijsbaar)?
- **Realistisch:** Is het doel haalbaar (houd hierbij rekening met uitvoerbaarheid, capaciteit, *know-how*, middelen en bevoegdheden)?
- **Tijdgebonden:** Wat is de start- en einddatum van de interventie?

In de praktijk kan het lastig blijken het doel SMART te formuleren, bijvoorbeeld als men niet weet om hoeveel dieren het gaat. Als een SMART-formulering niet volledig mogelijk is, zou men tenminste de S en T moeten bepalen.

Wanneer het doel geformuleerd is, kan men onderzoeken of er niet-dodelijke methoden beschikbaar zijn om het doel te bereiken (**stap 4**). Volgens het 'nee tenzij-principe' hebben deze methoden de voorkeur. Het kunnen eerder toegepaste of nieuwe methoden zijn en er kunnen meerdere methoden gecombineerd worden. Voordat niet-dodelijke methoden toegepast worden, moet onderzocht worden of er geen belemmeringen zijn om deze methoden in de praktijk toe te passen (**stap 5**). Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het effect op dierenwelzijn, het effect op andere dieren, regelgeving, kosten en bewijs dat de methode in de praktijk werkt. Nieuwe methoden worden bij voorkeur getest op werkzaamheid voordat ze ingezet worden en er dient een onderzoeksprotocol aanwezig te zijn ter onderbouwing. Mocht er (nog) geen bewijs zijn voor de effectiviteit van de methode, dan moet men bepalen of er belemmeringen zijn om de methode alsnog toe te passen of te proberen. Dat kunnen ook morele belemmeringen zijn. Hierbij dient men een ethische afweging te maken. Bijvoorbeeld bij ganzen is het de vraag wat diervriendelijker is: nesten ontnemen of

doden. In de zienswijze 'Zorgplicht natuurlijk gewogen' uit 20127 beschrijft de RDA hoe zo'n ethische afweging gemaakt kan worden. Om dit punt goed te doorlopen, is het van belang om zo veel mogelijk informatie in te winnen. Hiervoor kan men literatuur raadplegen en/of informatie inwinnen bij kenniscentra.

Als er geen niet-dodelijke alternatieven zijn, kan men onderzoeken welke dodelijke methoden bestaan (**stap 6**). De voorkeur is uiteraard een methode met een zo klein mogelijke impact op dierenwelzijn en/of een methode die minder dieren treft. Men kan ook verschillende methoden combineren. Na afloop van de interventie (dat wil zeggen na de einddatum die bepaald is in stap 3), kan men bepalen of het doel bereikt is, dat wil zeggen of de overlast effectief bestreden is (**stap 7**). Het afwegingskader is een leidraad en moet per sector of diergroep verder ontwikkeld worden.

Voorbeeld 1: Ratten in een stadspark

In een stadspark met vijver zitten bruine ratten. De bezoekers van het park en omwonenden klagen bij de gemeente omdat zij regelmatig ratten zien lopen, ook overdag.

- 1) Ja, er is overlast. Mensen klagen en maken melding bij de gemeente.
- 2) Ja, mensen klagen dat ze niet meer in het park durven zitten of spelen met hun kinderen. Potentieel is er een risico voor de volksgezondheid. Ook bestaat het risico dat de ratten zich van het park naar de naastgelegen woonwijk zullen verplaatsen.
- 3) Idealiter is het doel van de interventie om het aantal ratten terug te brengen tot nul. Voor de gemeente kan het doel zijn om minder meldingen te krijgen, bijvoorbeeld van tien naar drie meldingen per maand.
- 4) Ja, er bestaan preventieve methoden, zie 2.2 in de hoofdtekst van deze zienswijze.
- 5) Het effect is niet wetenschappelijk bewezen, maar praktijkervaringen suggereren dat de niet-dodelijke methoden werken. De gemeente kan ervoor kiezen om eerst een niet-dodelijke methode te proberen en te kijken hoe dat gaat, zeker op een dergelijke locatie. De ratten zitten immers niet in gebouwen of woningen en bevinden zich in zekere zin in hun natuurlijke habitat.
- 6) N.v.t.
- 7) Monitoren door middel van lokdozen met non-tox blokjes of met camera's. Ook kan het aantal meldingen gemonitord worden. Indien effectief, dan kan de preventie worden voortgezet.

Voorbeeld 2: Ratten rond een woonhuis

Een stel woont in een oud vrijstaand huis vlakbij uiterwaarden. Eerder ontdekten zij dat er bruine ratten in het huis zaten. Deze zijn gevangen en uitgezet in de uiterwaarden. Het huis is inmiddels volledig verbouwd en heeft nieuwe muren en nieuw dak. Sindsdien zijn er binnen geen ratten meer gezien. In de grote groene tuin houdt het stel konijnen en is een voedersysteem voor tuinvogels aanwezig. Op een dag ziet het stel op klaarlichte dag twee ratten rondlopen tussen de konijnen en klimmen in het vogelvoedersysteem. De ratten lijken zich weinig aan te trekken van de aanwezige mensen.

Het stel maakt zich zorgen. Hoewel het echte dierenliefhebbers zijn, zien ze de ratten toch liever gaan. Ze zijn bang dat het er meer worden en dat de ratten weer binnen zullen komen. Ze realiseren zich dat hun woonomgeving geschikt is voor ratten en accepteren hun aanwezigheid in zekere mate. Zij vinden het echter zorgelijk dat de ratten op klaarlichte dag onverstoorbaar buiten rondlopen. Bovendien verwachten zij binnenkort hun eerste kindje en zij willen dat het kind veilig binnen en buiten kan spelen.

- 1) Ja, er is overlast, die met name bestaat uit zorgen voor de toekomst: worden het er meer en komen ze straks binnen?
- 2) Om te voorkomen dat er meer ratten komen of dat de ratten écht overlast gaan veroorzaken, ligt het voor de hand om in te grijpen. Potentieel is er een risico voor de gezondheid van het stel, hun baby en hun konijnen. Ook bestaat het risico dat de ratten spullen en materialen aanknagen en/of bevuilen.
- 3) Het doel van de interventie is dat het aantal ratten niet toeneemt en dat de ratten niet binnenkomen in het huis. Idealiter zijn de ratten overdag ook minder zichtbaar.
- 4) Ja, preventieve aanpak in de vorm van voedsel en nestgelegenheid verwijderen (houthok, losliggende *pallets*). De eerste stap is het vogelvoer verwijderen en de omgeving zo veel mogelijk opruimen en daardoor onaantrekkelijk maken.
- 5) De effectiviteit is niet wetenschappelijk bewezen, maar praktijkervaringen suggereren dat een preventieve aanpak werkt. Het stel kan ervoor kiezen dit eerst te proberen en te kijken hoe dat gaat. Echter, er blijft steeds voedsel aanwezig in de vorm van konijnenvoer. Bovendien kunnen de ratten wellicht ook voedsel vinden bij naastgelegen woningen.
- 6) Wanneer er toch meer ratten bijkomen of de ratten binnenkomen, kan het stel bijvoorbeeld een valkenkast in de tuin of op het huis plaatsen. Ook kunnen ze overwegen om klemmen te plaatsen langs of in het huis. Het stel kan ook een professioneel dierplaagbeheerser inschakelen.
- 7) In de gaten houden hoe het gaat. Worden het meer ratten? Blijven de ratten komen?

Voorbeeld 3: Hoogrisicohonden

Zoals we in 2.3 beschreven, kan een HR-hond gedefinieerd worden als een hond die een hoog risico vormt op het veroorzaken van een bijtincident in alledaagse situaties waarvan men normaal niet verwacht dat ze een probleem vormen. Jaarlijks vinden veel bijtincidenten met HR-honden plaats.

- 1) Ja, er is overlast/schade. Mensen en dieren raken gewond, mensen klagen en er worden meldingen van bijtincidenten gedaan bij de politie.
- 2) Ja, want er vallen gewonden en zelfs doden. Daarnaast klagen mensen dat zij zich onzeker voelen in de buurt van HR-honden.
- 3) Idealiter is het doel dat bijtincidenten niet langer voorkomen. Dit is echter niet haalbaar omdat iedere hond kan bijten en meerdere factoren een rol spelen. Daarom is het doel het aantal bijtincidenten te minimaliseren en daarbij vooral te richten op HR-honden.
- 4) Niet-dodelijke methoden zijn:
 - Her-training of heropvoeding van honden;
 - Een verbod op het fokken van HR-honden (langetermijneffect);
 - Eigenaren selecteren die geschikt zijn om een HR-hond te houden en hen opleiden met betrekking tot de opvoeding van en omgang met deze honden;
 - Muilkorfplicht, aanlijnplicht en/of gebiedsverbod.
- 5) Bewijs voor werkzaamheid in de praktijk:
 - Heropvoeden: Niet altijd want niet alle honden houden op met bijten na her-training en vaak krijgen honden pas her-training als ze al hebben gebeten;
 - Fokverbod: Niet altijd, veel protest;
 - Preselectie van eigenaren: Nee, wordt (nog) niet gedaan;
 - Muilkorfplicht e.d.: Niet altijd, het is lastig te controleren. Daarnaast wordt een dergelijke plicht pas opgelegd als er al iets gebeurd is en geldt het soms tijdelijk, waarna er dus opnieuw iets kan gebeuren.

- 5a) Belemmeringen voor het toepassen:
- Heropvoeden: Hoge kosten, lastig te controleren, risico dat het niet het gewenste effect heeft en de hond weer bijt;
 - Fokverbod: Protesten van mensen en instanties die deze dieren fokken of er mee werken. Als er een ban zou komen, bestaat het risico dat ze uit andere landen worden gehaald of dat er kruisingen worden gefokt;
 - Preselectie van eigenaren: Niet wettelijk vastgelegd en lastig te controleren;
 - Muilkorfplicht e.d.: geen belemmeringen, maar de vraag is hoe effectief dit is, omdat het lastig te controleren is.
- 5b) Op korte termijn zijn de belemmeringen niet op te lossen. Mogelijk kan er wel een langetermijnplan opgesteld worden met verschillende stappen. Zo kan er bijvoorbeeld begonnen worden met een muilkorfplicht, welke eraf kan als de hond is heropgevoed. Wel is hierbij een goede controle van belang. Of dit een optie is, hangt erg af van de situatie (karakter en gedrag van de hond en omstandigheden). Voor toekomstige gevallen zou er ook een langetermijnplan opgesteld kunnen worden, zoals de preselectie van eigenaren. Dit is echter een lang traject.
- 6) Euthanasie door dierenarts. Geen officiële andere methode.
- 7) Het is alleen effectief ter voorkoming van nieuwe slachtoffers door de betreffende hond. Vaak heeft die hond al eerder een slachtoffer gemaakt. Ook gaat het om een enkel dier en lost dit niet het hele probleem op.

Bronnen

1. Yeates, J., 2010. *What can pest management learn from laboratory animal ethics?* Pest Manag Sci. 66, 231-237.
2. Van Gerwen, M., 2018. *Omgang met ratten en muizen in dierplagen. Duurzaam en Verantwoord? Quick Scan.* Centre for Sustainable Animal Stewardship, UU, Utrecht. 66 pp.
3. RDA, 2017. *Wegen van welzijn van dieren in de natuur.* RDA, Den Haag. 64 pp.
4. NVWA-webpagina Risicobeoordelingen soorten: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/invasieve-exoten/risicobeoordelingen-soorten>. Bezocht op 25-03-2022.
5. RIVM-webpagina Zoönosen: <https://www.rivm.nl/zo-nosen>. Bezocht op 25-03-2022.
6. Bij12-webpagina Schade voorkomen: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-preventiekit-fpk/>. Bezocht op 25-03-2022.
7. RDA, 2012. *Zorgplicht natuurlijk gewogen.* RDA, Den Haag. 27 pp.

Colofon

Deze zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden is voorbereid onder leiding van Franck Meijboom door een kerngroep bestaande uit Bas Kemp, Len Lipman (vanaf 1 september 2020), Lisette de Ruigh (tot 1 september 2020), Jan Staman en Ruud Tombrock. De kerngroep werd ondersteund door adjunct-secretarissen Tamara Bergstra en Ruud Pothoven, en secretaris Marc Schakenraad. Eindredactie van de zienswijze lag in handen van Linda van den Berg.

Aan de verschillende hoofdstukken hebben de volgende RDA-leden, oud-leden, JongRDA-leden en RDA-teamleden in het bijzonder bijgedragen:

- 1) Inleiding: Franck Meijboom
- 2) Overlast: Tamara Bergstra, Andreas Dijkhuis (tot 1 juni 2021), Maite van Gerwen, Len Lipman (voorzitter deelgroep vanaf 1 september 2020), Lisette de Ruigh (voorzitter tot 1 september 2020)
- 3) Lijden: Nienke Endenburg, Annechien ten Have, Ruud Pothoven, Wim Smit, Ruud Tombrock (voorzitter deelgroep)
- 4) Ongewenst: Tamara Bergstra, Franck Meijboom (voorzitter deelgroep), Lisette de Ruigh (tot 1 september 2020) Jan van der Valk, Jeanette van de Ven, Dennis Vink
- 5) Ruimen: Leo den Hartog, Ynte Schukken
- 6) Doden voor menselijk nut: Leo den Hartog, Ad Kemps, Ruud Pothoven, Jan Staman, Ruud Tombrock (voorzitter deelgroep), Bert Urlings
- 7) Conclusies en aanbevelingen: Tamara Bergstra, Bas Kemp, Len Lipman, Franck Meijboom, Marc Schakenraad, Jan Staman en Ruud Tombrock
- 8) Reflectie in de bijlage: Bas Haring

Ter voorbereiding op deze zienswijze zijn de kerngroep en een aantal deelgroepen meerdere keren (virtueel) bij elkaar gekomen. Daarnaast zijn individuele gesprekken gevoerd met een aantal deskundigen:

- 1) Inleiding: -
- 2) Overlast: William van Dijk (BIJ12), Laurens Hoedemaker (Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging)
- 3) Lijden: Joost van Herten (KNMvD)
- 4) Ongewenst: Harry Arts (Kleindier Liefhebbers Nederland)
- 5) Ruimen: -
- 6) Doden voor menselijk nut: Johan Bongers (NVWA-BuRo), Roger Claessens (Marel), Marien Gerritzen (WUR), Jos Koedijk (Remkes), Bert Lambooij (voormalig WUR), Madelaine Looije (Eyes on Animals), Dorothy Mckeegan (University of Glasgow, UK), Lesley Moffat (Eyes on Animals), Peter Poortinga (Plukon), Bas Rodenburg (Universiteit Utrecht en RDA-lid), Tim van Schaijk (Marel), Frederieke Schouten (Caring Vets), Sara Shields (Humane Society International, USA), Henny Swinkels (Van Drie Groep), Nanda Ursinus (NVWA-BuRo), Merel Verhoeven (Ministerie LNV), Kitty de Vries (Caring Vets), René Welpelo (Plukon), Ruud Zanders (Kipster).
- 7) Conclusies en aanbevelingen: -

Samenstelling Raad voor Dierenaangelegenheden

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van LNV gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die er op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting in hebben.

De concept zienswijze is ter beoordeling voorgelegd aan de gehele Raad en aan Jong RDA. Deze zienswijze is daarmee een product van de hele Raad.

De RDA bestond op 1 oktober 2021 uit de volgende leden:

Prof.dr. J.J.M. van Alphen	Prof.dr.ir. B. Kemp
Dr.ir. G.B.C. Backus	A. Kemps
J.P. van den Berg	Dr. L.J.A. Lipman
W.T.A.A.G.M. van den Bergh	Dr. F.L.B. Meijboom
Prof.dr.ir. I.J.M. de Boer*	Drs. F.E. Rietkerk
Dr. J.J.L. Candel MA	Mr. C.W. Ripmeester
Drs. H.R. Chalmers Hoyneck van Papendrecht	Prof.dr.ir. T.B. Rodenburg
Prof.dr.ir. G.M. van Dijk	Dr. M.C.Th. Scholten
Dr. N. Endenburg PhD	Prof.dr. Y.H. Schukken
Prof.dr.ir. J.W. Erisman*	Ir. G.C. Six
Prof.dr. R. Gehring	Drs. M. Slob
Drs. D. van Gennep	Prof.dr. G.R. de Snoo
Prof.dr. M.A.M. Groenen	Mr.drs. J. Staman, voorzitter
Prof.dr. S. Haring	Dr.ir. J.W.G.M. Swinkels
Prof.dr.ir. L.A. den Hartog	Drs. R.A. Tombrock
A.L. ten Have-Mellema	Prof.dr.ir. J.C.M. van Trijp
Prof.dr.ir. J.A.P. Heesterbeek	Dr. H.A.P. Urlings
Drs. G. Hofstra	Dr. J.B.F. van der Valk
J.A.M. Huijbers	J. van de Ven
Prof.dr.ir. A. van Huis	Drs. F.A.L.M. Verstappen

Secretaris van de RDA is ir. M.H.W. Schakenraad.

* Sinds 1 december 2021 geen lid meer van de RDA.

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.RDA.nl. Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte adviezen downloaden.

